

BÉL MÁTYÁS PEDAGÓGIAI REFORMTÖREKVVÉSEI II.

Iskolaszervezői tevékenysége

Mint már említettük, a hallei eszmék legkorábban Besztercebányán és Pozsonyban találtak otthonra. Az a nemzedék, amely a század első évtizedében életre szólóan magáévá teszi *Francke* elveit, főleg e két város iskoláiból került Halléba.

A pietizmus magyarországi terjedése sem zavartalan. Itt is — akárcsak Németországban — meg kell vívnia a maga harcát az ortodoksziával. Az ortodoks papság minden erővel gátat akar vetni a pietizmus terjedésének, és az 1707-ben Rózsahegyén tartott zsinaton heves támadások hangzanak el a pietizmus ellen.¹ Az ortodoks papság a piestitáknak hivataluktól való megfosztását követelte, és bár a zsinat végül is nem hozott radikális intézkedéseket, a mozgalom terjedését az ortodoks papság a továbbiakban is igyekezett mindenáron meggátolni.² A pietizmus gyanúja *Bélnek* is nem egy keserű órát szerzett.

¹ Vö. *Zsilinszky M.* : Egy forradalmi zsinat története. Bp. 1889.

² A pietizmus harmadik központja Győr. Itt működik *Torkos András*, akit egy egykorú szatíra *Bél* és *Bárány* mellett a pietisták fejének mond. — *Torkos* mellett kezdte tanítói pályáját Győrött *Bárány György* is, *Francke* magyar tolmácsolója, aki lefordította *Francke* : „Kurzer und einfältiger Unterricht”-jét magyarra a *Wirth Ambrus*-féle átdolgozás szerint és ezt Halleben 1711-ben kiadta. A munka teljes címe: Augustus Herman Franckenak, Sz. Ir. Prof. és Predikátornak Oktatása a gyermek nevelésről. Az igaz Isteni félelemre és [kegyességre]! mint vitessenek a kis gyermekek; közbeszélgetésbe foglaltatott Wirth Ambrus Norimb. Predik. által, most pedig szükséges voltáért és a közönséges haszonért kérdésekbe foglalva magyar nyelvre fordítatott: mely munkával minden valláson levők alkalmassan élhetnek, mert itt a hit dologául nem disputáltatik, hanem kiváltképp a kegyes szülőknek és a hív praeceptoroknak jó és kegyes tanáts adatik, mint viseljék magokat jó lelkiismerettel a gyermekek körül, hogy az ő tisztékben az Istennek büvséges áldását várhassák magokra. Nyomtattatott Halleban Orbán István által 1711. — A művecske tizenkettedrétű, 120 lap és ma már igen ritka. Egy példánya megvan a Széchényi Könyvtárban Szabó K. R. M. K. I. 1782 sz. alatt. Itt szerzőként még *Babai György* szerepel. *Kiss Aron* 1874-ben Adalékok Magyarországi nevelés és oktatásügyének történetéhez c. művében még névtelen tudósról beszél a mű szerzőjével kapcsolatban, 1881-ben azonban már A magyar népiskolai tanítás története című munkában *Bárány Györgyöt* emlegeti szerzőként. Neki tulajdonítható tehát a műhöz mellékelt ajánlólevél után olvasható „alázatos és köteles szolgája B. G.” betűk mögött meghúzódó szerző személyének felderítése, és *Kiss Aronnak* ezt a megállapítását — mely szerint a mű *Szeniczai Bárány György*től származik — a magyar neveléstörténet utána következő művelői át is vették.

Wirth átdolgozását *Bárány* nyilván jobbnak tartja az eredetinel. Más szabadságot is vesz, mert „kérdésekbe foglalva” fordította le *Francke* művét. *Bárány*, bár legtöbb helyen éppúgy, mint *Wirth* szó szerint követi *Francket*, mégis szabadabb átdolgozásban adja *Francke* neveléstanát. Eredeti művében az, amit a magyar nyelv állapotáról, valamint a testről való gondoskodásról mond, *Franckenál* nem szerepel. Általában *Francke* fejtegetéseit mindenütt a hazai szokásokra és állapotokra alkalmazva veszi át. *Payr*

Bél a hallei egyetemen előbb medicinát, majd teológiát tanul.³ Ugyanakkor *Francke* egyetlen fiának nevelőjévé teszi meg, és a latin iskolában mint nevelőt foglalkoztatja. *Bél* három évet tölt Halleban, ekkor egyszerre két helyről kap meghívást: Kelet-Friziából, ahová egy gazdag birtokos fiának nevelőjéül hívják és Besztercebányáról a gimnázium conrectori hivatalába. *Bél* a friziai állás felé hajlott, mert ez alkalmat nyújtott volna arra, hogy tanítványával beutazza Franciaországot, Angliát és Német-Alföldet. Ekkor azonban megbetegszik és egy ideig még Halleban kell maradnia. A friziai állást közben betöltötték, Besztercebányáról a rendes meghívó levelet hiába várja, ezért elfogadja *Breithaupt* ajánlatát és a Magdeburg melletti bergeni gimnáziumba megy, ahol fél évet tölt. Közben megjön a besztercebányaiak rendes meghívólevele és végül *Breithaupt* — bár nem szívesen — hazaengedi.

1708. május 24-én érkezik meg Besztercebányára. Még mielőtt a hazába visszatért volna, 1707. augusztus 24-én *Breithaupt* elnöklete alatt teológiai értekezést tartott. Besztercebányára visszatérve a conrectori tisztséget s egyszerre mind az ispotályi diplomával a lelkészi hivatalt viseli, majd pedig a gimnázium rektora lesz. Itteni működésére vonatkozóan csak gyér adatok állnak rendelkezésünkre. Annyit tudunk, hogy a tanulók száma 1710-ben már kétszeresére növekedett és az intézet felvirágozott. *Bél* azonkívül, hogy mint a gimnázium rektora felügyelt az intézetre, a legfelsőbb, vagyis a „rhetorico-poëtica” osztályban tanított. Ennek tantárgyai voltak: retorika, poézis, héber nyelv, káté, bevezetés a szentírásba, latin írásgyakorlatok. Ezenkívül, mivel a *Rákóczi* szabadságharc idején a protestánsoknak nem kellett attól tartaniuk, hogy betiltják a tanítást, ha túlmegegy a grammatikai fokon, *Bél* az érettebb korú tanulóknak bölcséletet, történelmet és földrajzot is tanított.⁴

Életröirő besztercebányai életéből még a következő epizódot emelik ki. *Heister Siegbert* császári tábornok, elfoglalván Besztercebányát, néhány halálra ítélt foglyot hozott magával. *Bél*, mint az egyháznak egyik lelkésze volt, megbízva azzal, hogy őket a halálra előkészítse, amit meg is tett. Bevádolták azonban *Heister*nél, hogy hivatalos teendőit nem a leglojalisabb módon végzi.

Sándor és *Kiss Áron* szerint magyar nyelven ez az első rendszeres neveléstani munka. *Apáczai* ugyan fél századdal már korábban, szintén magyar nyelven mondta el a hazai nevelés reformálására vonatkozó eszméit, és *Apáczai* kétségkívül szélesebb látókörű, egyetemesebb műveltségű tudós, mint *Bárány*, de műve mégsem nevezhető rendszeres neveléstannak. — *Kiss Áron* egyébként még a műnek két példányát említi, de a második példányt, amelyről *Majláth Bél*től a Magyar Könyvszemlében olvashatunk rövid tudósítást (1881. 348. o.) nem találtam meg a Széchényi Könyvtárban. *Majláth* tudósítása szerint a második példány számlapjáról elhagyták *Francke* nevét és ehelyett *Chrysologus Theophilus* álnevet nyomtattak. Ahol pedig a nyomás helyneve van, Halle helyett Filadelfia — szintén költött helynév áll. — A mozgalom magyarországi problémáira nézve lásd: *Payr Sándor* : Magyar pietisták a XVIII. században. Klny. Magy. Prot. Egyháztörténeti Monografiák I. k. 1898.; *Révész I.* : A magyarországi protestantizmus története. Tört. Tud. Kézikönyve. III. 4. Bp. 1925.; — *Payr S.* : A pietizmus pedagógiája. Pozsony, Wigand 1903.; — *Szentiványi Béla* : A pietizmus Magyarországon, Századok, 1935. 4. közlemény. Nevezett művek általában szellemtörténeti, illetve vallási szempontból tárgyalják a pietizmus magyarországi problémáit.

³ Tanárai: *Breithaupt* (dogmatika, morál), *Francke* (ószövetségi könyvekbe való bevezetés), *Michaelis* (zsidó nyelv), *Reinbach* (zsidó akcentuáció), *Tribechow* (görög), *Cellarius* (latin), *Buddeus* (bölcsezet), *Thomasius* (természeti jog), *Ludewig* (állami jog), *Strich* (egyházi jog). Vö. *Markusovszky*, *Payr*, *Haan* id. műveit.

⁴ Vö. *Rosenauer* : A besztercebányai A. H. Ev. Gymnasium története. A besztercebányai ev. gimnázium értesítője 1875/76. 45—74. o.

és nem barátja a császáriaknak. *Heister* ki akarja *Bélt* végeztetni és *Bélnék* csak nagy nehezen sikerül a tábornokot kiengesztelnie. *Bél* csakugyan lelkes hazafi volt és mint ilyen *Rákóczinak* híve, tanúsítja ezt már az a körülmény is, hogy az evangélikus főurak őt ajánlották *Rákóczinak* tábori lelkésznek. Az állást azonban nem kapja meg, alkalmasint éppen pietista hajlandósága miatt.

Besztercebányai tanár korában két munkája látott napvilágot: *Freylinghausen* hittana, melyet magyarra fordított⁵ és egy felhívás⁶, amely szerint *Bél* egy nagyobb szabású, a magyar nyelv és irodalom történelméről szóló munkát készül kiadni. Maga a félig kész munka kéziratban maradt és elveszett. A mű célkitűzéséről, *Bél* elgondolásairól, *Ráday Pál*hoz intézett leveléből értesülünk.

Erre nézve álljanak itt *Bél* saját szavai: „Cum linguam nostram Hungaricam tenebris hactenus in Orbe erudito haesisse obsitam saepe iterumque apud animum dolerem, in eam tandem curam totus incubui, ut quantum fieri posset, in Origines eius inquirerem, easque iusto volumine complexus, in publicum, si Deus voluerit, emitterem. Id ne lateret Patriae Filios, Praesentem conatum meorum prodromum, quem heic mitto, publicae luci exposui, certa spe fretus, futurum esse, ut quibus Decus Gentis Hungaricae cordi est, ultro symbola sua, adornando operi huic accommodata, conferant, quemadmodum huius propositi rationis Schediasma ipsum fusius exponit.” (Mivel gyakran és ismételten fájlaltam lelkemben, hogy a mi magyar nyelvünk a tanult világ előtt eddig mintegy sötétségben elrejtve lappangott, végre is teljes erőmből arra adtam magam, hogy amennyiben erre mód nyílik, kutassak e nyelv eredetét illetőleg, és azt megfelelő kötetben összefoglalva, ha Isten úgy akarja, nyilvánosságra hozzam. Hogy ez ne maradjon titokban a haza fiai előtt, szándékomnak ez előfutárját a nyilvánosság elé bocsátottam, erősen bízva abban, hogy eredményeképpen azok, akik a magyar nemzet felvirágzását szívükön viselik, önként fel fogják ajánlani adataikat, amelyek ezen mű elkészítésével szoros kapcsolatban vannak, amint ezt az eljárásom megokolására készült vázlat bővebben magyarázza.)⁷

Apáczai fél századdal már korábban, látva a magyar könyveknek nagy hiányát, elhatározza, hogy magyar nyelven fog minden tudományt megírni. *Comenius* vele egy időben Sárospatakon szintén a tudományoknak anyanyelvén való művelésére buzdítja a magyarokat, de a nagy tanítók emléke egy időre feledésbe ment. A magyar ifjakat külföldön idegen tudósoknak kell emlékeztetniök kötelességeikre a magyar nyelvvel szemben. *Thomasius* és *Francke* voltak *Luther* után az elsők, akik az anyanyelv felé fordítják a figyelmet, és *Bél Mátyásra*, sőt *Báránnyra*, általában a pietista tanítókra ez a példa nem maradt hatás nélkül. *Bél* azonban — és ez nagyon fontos — nemcsak *Franckenak* volt tanítványa, hanem a német racionalizmus úttörőjének *Thomasiusnak* is, sőt tanítványa volt *Ludewignak* is, akinek révén megismerkedett a német államismereti iránnyal, azzal az egységesítő tudományrendszerrel, amely *Halléra* különösen jellemző, és amelynek *Jéna* is lelkes híve

⁵ Compendium, avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak... Saxonia Hálában. *Zeitler Christóf András* bötűivel. 1713.

⁶ *Matthiae Belii rectoris neosoliensis invitatio ad symbola conferenda, dum historiae linguae hungaricae libros duos, Genesim et Exodum, edere parat. Berolini 1713.*

⁷ *Bél Mátyás* levele *Ráday Pál*hoz. 1713. dec. 18. (latin nyelven), *Ráday* kéziratár. Idézett levélrészlet fordítása *dr. Oswald Ferenc* nyug. igazgató munkája.

volt. Ez az irányzat a történettudomány céljának új megállapításával függött össze és lényege abban állt, hogy hívei az állam múltjának és jelenének minden részletkérdésre kiterjedő megismerésére törekedtek, és ez természetesen vezetett a történelemmel kapcsolatos egyéb tudományok műveléséhez.⁸ *Bél* érdeklődése a magyar szellemi élet, a magyar nyelv múltja iránt,⁹ sokoldalú tudományos érdeklődése és munkássága mintegy előkészítik az utat az európai hírnevét megalapozó nagy összefoglaló államismereti műhöz Magyarország történeti és földrajzi leírásához. Általában *Bél* mélyebben hatolt a racionalizmus szellemébe, mint pietista lelkésztársai, aminek bizonyossága az a tény is, hogy óriási méretű tudományos munkásságában — lelkész létére — viszonylag csekély helyet foglalnak el a kifejezetten vallásos jellegű művek, és bizonyossága az a pedagógiai realizmus is, amellyel később a pozsonyi iskolát újjászervezte. É szervező, oktató és nevelő munka világosan megmutatja, hogy *Bél* a pietista pedagógia legjobb — a felvilágosodással érintkező korszakából származó — hagyományait ültette át a hazai talajba, de nem szolgálai másolatban, hanem mindenhol hozzáadva egyéni, gyakorlati, pedagógiai tapasztalatait. Európai műveltségű, európai kitekintésű, kiváló pedagógiai érzékkel rendelkező férfi, aki a hazai érdekeket szem előtt tartva alkotta meg reformjait.

Bél működése a besztercebányai iskolánál 1714-ig terjed. Ekkor meghívják a rendkívül siralmas állapotban levő pozsonyi iskola rectorává.

A pozsonyi iskolát 1606-ban létesítették a bajorpfalzi lauingeni iskola mintájára. A lauingeni iskola, akárcsak a strassburgi, *Sturm* János pedagógiai elvei alapján szerveződött és mindkét tanintézet hosszú időn keresztül a jól berendezett iskolának mintaképe volt. Példájuk nyomán szerveződött a legtöbb németországi iskola, és hazánkban is a protestáns iskolák jelentékeny része. *Sturm* rendszerében a gimnázium, mely magában foglalta a mai népiskolát is, kezdetben 9, később általában 10 osztályból állott, a lauingeni iskola viszont csak 5 osztályos volt. Az egész tanintézet a latin és görög nyelv elsajátítására és ezek segítségével a dialektikában és retorikában való kiképzésre szolgált, csak a legfelsőbb osztályokban tanultak a tanulók a klasszikus nyelveken kívül egy kevés aritmetikát, földrajzot, asztronómiát és héber nyelvet. A tulajdonképpeni cél a jámborság és vallásosság, mégpedig a „sapiens atque eloquens pietas” volt. Az iskolai oktatásnak arra kellett törekednie, hogy a tanuló a latin nyelvet tökéletesen elsajátítsa, mégpedig a maga klasszikus tisztaságában. A nemzeti nyelv tanítása *Sturm* rendszeréből még teljesen hiányzik, csupán a klasszikus auctorok olvasásánál és fordításánál jut valami szerephez. A reáltudományokat *Sturm* tantervében egészen mellőzte, úgyszintén a történelem rendszeres tanítása is kiszorult. Ellenben igen nagy gondot fordított *Sturm* az előszóbeli előadásban való gyakorlatra. E célra szolgáltak a latin nyelven való beszélgetések a legelső osztálytól kezdve, valamint a recitatio-k és concio-k, disputatio-k és declamatio-k, úgyszintén az iskolai színi előadások.

A *Sturm*-féle rendszert — a lauingeni szervezeti keretek közt — érvényesítő pozsonyi iskola gyors fejlődésnek indul, de ez a gyors fejlődés nem

⁸ Vö. *Losonczi Zoltán*: *Bél Mátyás és a magyar tudomány*. Klny. A Hegyen épített városból. Bp. 1927.; *Fueter*: *Geschichte der neuen Historiographie*. München, Berlin, 1925.

⁹ 1718-ban megjelent a magyar rovás-írásról szóló dolgozata: *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipsiae Monath 1718.

tartott sokáig. Az ellenreformáció hullámai Pozsonyt is eléri és 1672-ben karhatalommal elveszik a protestánsoktól templomukat és iskolájukat, lelkészeiket és tanítóikat elűzik. Tíz évi szünetelés után ugyan az 1681. soproni országgyűlés határozatai értelmében újra megalakult Pozsonyban az evangélikus egyházgyülekezet és az iskola, de nem sokáig folytathatta működését. 1713-ban Pozsony városában borzasztó pestis-járvány dühöngött, amelynek közel 4000 áldozata volt. A hatóság ennek következtében bezáratta az iskolát, amikor pedig az iskola 1714-ben újra megnyílt, mindössze 40 tanítvány jelentkezett.¹⁰

Bélt váratlanul éri a pozsonyi iskola részéről a meghívás, és 1714. március 26-áról kelt és *Rabacher András János* pozsonyi evangélikus lelkészhez intézett válaszában nem ad egyenes választ a felszólításra, hanem gondolkodási időt kér. Igen érdekesek azok a kérdések, amelyekre *Bél* választ kér *Rabacher*-től: Meglesz-e a rektornak a kellő hatalma arra nézve, hogy szándékait, törekvéseit megvalósíthassa? Remélhető-e, hogy szegénysorsú tanulók számára alumneum fog felállíttatni és hogy vajon ebbe csak azok vétetnek-e majd fel, kik az isteni tiszteletben az egyházi zenét látják el, vagy olyanok is, kik a zenében járatlanok? Ez utóbbit inkább látja a közjólét érdekében levőnek. A tanítószemélyzet újból megválasztandó-e, vagy pedig egyik-másik a meglevők közül ezután is megmarad hivatalában, és hogy mennyiben függnék ezek a rektortól? Vajon az egyházgyülekezet kész lesz-e a rektort és az egész tanítótestületet bárminemű jogtalanságok ellenében hathatósan megvédeni? Levele utolsó részében azt írja *Bél*, hogy fontos okokból a feltett kérdésekre kimerítő választ kíván, mert az e kérdésekben kifejezett feltételektől függ egy iskolának a felvirágzása, amint ezt Besztercebányán is tapasztalta.¹¹

Miután feltételeire kedvező feleletet kap, elfogadja a pozsonyi rektorságot és 1714. május elején érkezik meg Pozsonyba. Hivatalába május 8-án iktatják be és tanszékét „de ludo bene ac prudenter instruendo aperiundoque” (A jól és okosan szervezendő és megnyitandó iskoláról) című beszéddel foglalta el, amely azonban elveszett.

Iskolaszervezői tevékenysége és pedagógiai felfogása szempontjából igen érdekes tanterve¹², melyet a pozsonyi egyházi konventnek nyújtott be az iskola újjászervezése érdekében 1714. május 4-i keltezéssel. Az egész tervezet három fő részből áll: Az első az iskola szervezését és a tantervet tárgyalja, a második utasításokat ad a követendő tanmódszere nézve, a harmadik pedig az iskolai diszciplináról szól. Egy másik — az előbbivel szerves összefüggésben állani látszó kézirat — a latin és a görög nyelv tanítási módszerével foglalkozik.

Az első részben az iskola feladatát fogalmazza meg teljesen a pietizmus szellemében: „... ezen veteményes kertek úgy legyenek berendezve, hogy

¹⁰ Vö. *Markusovszky*: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony Wigand, 1896. Az iskola állapota, szervezete és gyors hanyatlása. 117–126. o.

¹¹ *Bél Mátyás* levelét eredetiben — *Markusovszky* hivatkozása szerint — a Documenta Archivi eccl. Aug. Confessionis Posoniensis Tomi VII. Kézirat VI. kötete őrzi. *Bél Mátyás* meghívólevele ugyanott található meg. Ismerteti *Markusovszky* id. m. 139. o. — *Lukács Károlynak* (akinek részletes és alapos *Bél Mátyásra* vonatkozó bibliográfia-összeállítását munkámhoz felhasználtam) 1952. XI. 6.-i kelettel a bratislavai tájékoztatásügyi és népművelésügyi megbízotti hivataltól nyert értesülése szerint *Bél Mátyás* kéziratának egy része jelenleg a bratislavai szlovák evangélikus teológia könyvtárában van. Ez ma a Szlovák Tudományos Akadémia könyvtárának részét képezi.

¹² Ismertet: *Markusovszky* id. m. 165–193. o.

azokban istenfélő, tanult, a közjólét előmozdítására alkalmas és odaadó férfiak neveltessenek”¹³

Szervezetileg a gimnázium 6 jól berendezett osztályból álljon, melyek felülről lefelé haladva prima, secunda, tertia, quarta, quinta, sexta (classis) elnevezésűek legyenek. Fontos követelménye, hogy minden egyes osztálynak minden egyes tudományból tankönyvekkel kell rendelkeznie. A tananyagot megállapított módszer szerint kell tárgyalni, a megállapított tankönyveket pedig mindig csak egyféle kiadásban használják. Ezt azért tartja fontosnak, mert megállapított kézikönyv hiányában a tanítók rendszerint olyan könyveket használnak, amelyek saját munkájukat, nem pedig a tanulók munkáját teszik könnyebbé, a kézikönyvek különböző kiadásai pedig akadályozzák a tanítás rendes menetét. *Bélnék* ezek a ma is érvényben levő megállapításai kétségkívül saját pedagógiai gyakorlatából leszűrt racionális pedagógiai megnyilatkozások.

A következőkben a tantárgyak felsorolása következik. A keresztyén hit alapigazságait mind a hat osztályban kell tanítani, és a tanterv osztályokra menően ismerteti a tanítandó anyagot. Azután a latin nyelv tananyagát adja szintén osztályokra felosztva, a többi tárgy anyagát azonban már nem sorolja fel ilyen részletesen, csak feltünteti, hogy a latin nyelv mellett az egyes osztályokban még milyen tantárgyakat kell tanítani. A sextában kezdődik a latin grammatikai oktatás mellett az írás és számolási tanítása, amely folytatódik a quintában, sőt a quartában is. A tertia befejezi a grammatikát és ebben az osztályban kezdődik a görög nyelv, valamint a földrajz és történelem tanítása. A secunda tantárgyai a poézis, a retorika, a görög nyelv, és azok számára, akik teológiai tudományokra készülnek, kötelező tárgy a héber nyelv is. Bizonyos órákban földrajzi és történelmi ismereteket is kapnak a tanulók. A prima tárgyai a teológia, filológia és filozófia, végül a földrajz és történelem, főleg pedig a hazai történelem, mint a többi tudományok fűszere, alkalmas időben tárgyalandó.

Igen érdekesek *Bélnék* a használandó kézikönyvekkel kapcsolatos megjegyzései. *Rhenius* és *Donatus* compendiumait főleg azért nem ajánlja, mivel olyan nyelven vannak írva, melyre éppen tanítani akarjuk a tanulókat, és amelyet a tankönyvet használó tanulók még nem értenek. *Cellarius* *Kristóf* latin grammatikáját ajánlja, mert ez német nyelven tárgyalja a latin nyelv szabályait, világos, áttekinthető szerkezetű, és nem tartalmaz felesleges dolgokat. E könyv használata, *Bél* szerint, véget fog vetni annak az undornak, mellyel a tanulók a latin grammatikák iránt viseltetnek.

Bél memoranduma második részében a tanításban követendő módszerről szól. Jó pedagógiai érzekre vall, hogy különbséget tesz a vallás tárgyai tanításánál alkalmazandó módszer és a humaniorák tanításánál követendő módszer között. A vallás tárgyai tanításánál kiemeli a legfőbb módszertani elvet: „Olyképp taníttassék, hogy ne csak az értelem, de emellett az érzelem is nemesbüljön általa”¹⁴. A humaniorák tanítási módszerét osztályonként tárgyalja a memorandum. Rendkívül sok fontos és érdekes megjegyzést és utasítást találhatunk itt, melyek arra mutatnak, hogy *Bél* messze megelőzte korát pedagógiai újításaival, hogy volt bátorsága szakítani az eddigi megcsontosodott gyakorlattal, és sikra szállni olyan pedagógiai gondolatokért, amelyek saját

¹³ *Markusovszky* id. m. 165. o.

¹⁴ *Markusovszky* id. m. 172. o.

gyakorlatában helyesnek bizonyultak. Bár didaktikai észrevételei a mai szemlélő számára természetes pedagógiai alapszabályoknak tűnnek, nyilvánvaló, hogy a XVIII. század elején még forradalmi újításokat jelentettek. Így pl. *Bél* szükségesnek tartja, hogy valamennyi tanintézetben a tanítás egységes metódus szerint történjék, hogy a tanító tanításában a gyermekek felfogásához alkalmazkodjék, hogy tanítása élénk, lekötő legyen. Ne egyszemélyes foglalkozások, hanem mindig az egész osztálynak szóljon tanítása, és ennek érdekében igen fontos eszközként jelöli meg az iskolai tábla használatát. A tanítónak mindazt, amit meg akar tanítani, a táblára kell írnia és innen megmagyaráznia, ezáltal a tanulók az iskolában tanulják meg a tudnivalókat. Az idegen nyelvek tanítását az anyanyelvből kiindulva kívánja végezni, ezért a tanulók kezébe olyan latin grammatikát akar adni, melyben a szabályok a tanuló anyanyelvében vannak megírva.¹⁵ Ezek a gondolatok nem újak, hiszen *Apáczai* hasonlóképpen gondolkodott, hasonló elveket fogalmazott meg fél századdal ezelőtt, és *Comenius* rövid sárospataki időzése idején hasonló újításokért küzdött, de a hazai iskolák gyakorlatában hatásuk az elmúlt fél évszázadban alig volt érezhető. *Bél* más talajból indulva ugyanazzal a segíteni, újítani akarással jut el azokhoz az örökérvényű pedagógiai szabályokhoz és elvekhez, amelyek a gyakorlatban mindig helyeseknek bizonyulnak, csak merni kell a pedagógiai dogmákkal szakítani és az egészséges értelemre és tapasztalatra támaszkodni.

Nyelvtanból csak a legszükségesebb tudnivalókra kell az oktatónak szorítkoznia, és azt a növendékekkel úgy kell közölnie, hogy kedvvel és játszva tanulják meg. A megtanítandó nyelvtani szabályt a tanító előbb érthetően elolvassa, majd több tanulóval utána olvastatja. Ezután sok ismeretes példával megmagyarázza és a példákat a táblára felírja, hogy a növendékek jobban megértsék. Pl. ha a tanulóval azt akarja megértetni, hogy mi a főnév, az iskolában levő tárgyakra vezesse a tanulók figyelmét és kérdezze meg tőlük a tárgyak neveit. Ha elmondják, hogy ez könyv, pad, asztal stb., akkor a tanító mondja meg nekik, hogy ezek főnevek. A deduktív menetben tehát impliciten ott van már az induktív menet, sőt bizonyos vonatkozásban táblai vázlat, tapasztalat formájában a szemléltetés is. Külön felhívja a tanítók figyelmét arra, hogy ha földrajzi név fordul elő valamelyik auctor olvasásánál, mutassák ezt meg a gyermekeknek a földabroszon, amelynek erre a célra az iskolában kifüggesztve kell lennie. Figyelmébe ajánlják az utasítások a tanítónak, hogy tanítás közben szeretettel bánjék a növendékekkel, türelmetlenkedéstől, felindulástól, szitkozódástól óvakodjék, és legyen kitartó.

A földrajz és egyetemes és hazai történelem szintén szerepel — mint láttuk — *Bél* tantervében, tanítási módszerükről azonban nem emlékezik meg. A görög nyelv tanítási módszerét is csak csonkán adja. A tanmódszer tárgyalása során említi viszont, hogy a bölcsészet keretében az ó- és újkori irodalom történetéből is közölni kell a tanulókkal a legszükségesebb tudnivalókat.

Metodikai fejtegetéseit azzal fejezi be, gondja lesz arra, hogy olyan egyéneket neveljen, akik nem az iskolai pedantériának, hanem az életnek tanulnak. Megjegyzi még végül, hogy kész mindegyik kolléga osztályában több napon át ő maga tanítani, hogy tanítási módszerét gyakorlatilag is lássák. Amit pedig minden kolléga e szerint a metódus szerint hetenként az iskolában elvégez, azt ki-ki, még a rektor is, utólag egy külön könyvbe jegyezze be, „hogy kinek-kinek ügybuzgósága kitűnjék, főleg azonban azért, hogy

¹⁵ Vö. *Markusovszky* id. m. 172—173. o.

megítélhető legyen, vajjon a tanítás nem haladt-e nagyon gyorsan, vagy kissé lassan”.¹⁶

Eddig a tanítók naponként 6 órán át voltak kötelesek az iskolában tanítani, és ezenkívül, hogy megélhessenek, még privát órákat is kellett adniok. Ezért *Bél* ajánlja a konventnek, hogy szállítsa le a tanítók kötelező óraszámát, és így majd nagyobb buzgalommal végezhetik iskolai teendőiket.

A harmadik rész a fegyelemmel foglalkozik. Ennek érdekében *Bél* azt kívánja, hogy az egyházi konvent által megerősített törvényeket, amelyek a rektor, a préceptorok, a tanulók, az alumnusok, a pedagógusok és az ökonómus kötelességeit szabályozzák, az iskolai anyakönyvbe jegyezzék be, valamint ugyanide írják be az intézetbe lépő tanulók neveit is. A fegyelemről szóló fejezetben *Bél* számos, nevelési szempontból igen lényeges gondolatot fogalmaz meg. Így szükségesnek és hasznosnak tartja az évenkénti nyilvános vizsgálatokat, mert ez a tanítók és tanulók számára egyaránt ösztönző jellegű. Egy másik, nevelési szempontból igen fontos követelmény szerint minden tanuló az intézetbe való belépéskor kötelesek szülei vagy rokonai a rektor elé vezetni, enélkül a tanulót nem lehet osztályba bocsátani. A személyes találkozást az iskola vezetője és a szülői ház közötti kapcsolat szempontjából tartja *Bél* fontosnak. Igen jól látja a tanári tekintély jelentőségét a nevelésben és a rektor kötelességévé teszi a szülőknél annak elérését, hogy gyermekeiknek, ha préceptoruk ellen panasszal jönnek haza az iskolából, vaktában hitelt ne adjanak. Ha a tanító eljárása mégis igazságtalannak mutatkoznék, a rektor feladata lesz az ügy elintézése, a gyermekeknek azonban erről semmit sem szabad tudniuk, a tanító tekintélyének sértetlennek kell lennie. Végül külön ki kell emelnünk *Bél Máttyás* gondoskodását a szegénysorsú tanulókról. Mivel feltehető, hogy az újonnan szervezendő alumneumba igen sok tanuló fogja kérni felvételét, ez pedig egyelőre csak 12 tanuló felvételére van berendezve, ezért *Bél* kéréssel fordul azokhoz a polgárokhoz, akiknek iskolába járó gyermekeik vannak, fogadjanak melléjük jóra való szegény tanulókat házitanítókul, és lássák el őket élelemmel és lakással.

Bél Máttyás iskolaszervezeti javaslata tetszésre talál, és az egyházi konvent megbizsa az iskolai törvények kidolgozásával. Fegyelmi szabályai az általa javasolt iskolai anyakönyv első lapjain olvashatók: *Leges Scholasticæ Publica Inlyti Conventus Auctoritate Introductæ* címen. Három szakzatra oszlanak, az első a rektor, a második a conrector, a harmadik a tanulók, alumnusok és pedagógusok kötelességeit szabja meg.¹⁷ Ezek a törvények nagyszerű bizonyosságai *Bél* szervező képességének, pedagógiai hozzáértésének, az egész iskola életét átfogó és irányító látásmódjának. A rektor kötelességévé teszik a törvények, hogy az iskolai fegyelem előmozdítása érdekében hetenként kollégáival tanácskozásokat tartson, gyakran látogassa az osztályokat és szerezzon tudomást az iskola munkájáról. Annak érdekében, hogy a tudományok tanításának üteme megfelelő legyen és hanyagság ne forduljon elő, minden tanító köteles az egy hétre kijelölt tanítási anyagot neki írásban benyújtani, ő viszont tartozik ezt egy erre a célra kijelölt közös könyvbe bejegyezni. Ennek alapján aztán képes lesz megítélni az ifjúságnak a tudományokban való előrehaladását. A rektor gondjává teszik a törvények az alumnusok sorsát is. Az alumnusok sorába csak a tudományokra alkalmas és igazán

¹⁶ *Markusovszky* id. m. 189. o.

¹⁷ Ismerteti *Markusovszky* id. m. 194–204. o.

szegény tanulókat vegye fel, és őket legalább egy évig való bennmaradásra kötelezze. Akik tanulmányaik befejezése után távozni akarnak, azoknak megfelelő bizonyítványt adjon. A javulni nem akaró, hanyag tanulókat az iskolából és az alumneumból zárja ki, a beteg tanulókra atyai gondot viseljen. Minden harmadik hónapban nyilvános lustratiót tartson. Szigorúan követelje meg, hogy a vallás tanításait az ifjúság ne csak emlékezetébe vesse, hanem cselekedeteiben is kifejezze, és általában saját jó példájával serkentse az ifjúságot erényes életre.

A conrectort és a többi kollégákat illető törvények kimondják, hogy mindegyik tanító a tanításra kijelölt órákban pontosan tartozik osztályában megjelenni; a tanulókat csendre, szerénységre és illedelemre szoktassa, és ne engedje meg, hogy a tanítás alatt mással foglalkozzanak. Tekintélyét azonban ne Orbilius-féle^{17a} iskolamesterek módjára, hanem mint apa igyekezzék fenntartani, a szükséges büntetéseket a kor, a vétség és egyéb körülmények figyelembevételével szabja ki. Minden tanító pontosan tartsa meg a megállapított tanítási rendet és a hit tanait éppúgy, mint a világi tudományokat „a tanulók felfogásához alkalmazott metódus szerint röviden és velősen, mindazonáltal érdeket gerjesztve adja elő és gyakori ismétlés által emlékezetbe vesse”.¹⁸ A tanítótól azt is megkívánják a törvények, hogy az órákon csak az ifjúságnak szentelje figyelmét, ne olvasson oda nem tartozó könyveket, ne beszélgesen másokkal, a megállapított idő előtt ne adjon tanítványainak szünetet. A tanórákra mindig alaposan felkészüljön, a rektor iránt a köteles tiszteletet tanúsítsa, minden szombati napon a héten elvégzett tananyagot neki írásban benyújtsa, és vele a tanításra és az ifjúság jólétére tartozó dolgokban komolyan tanácskozzék. A tanítók egymás iránt kölcsönös elnézéssel, egyetértéssel és testvéri szeretettel viseltessenek.

A tanulókra vonatkozó törvények megkövetelik, hogy a tanítási idő alatt semmi mással ne foglalkozzanak, magáncselekedeteikben is lelkiismeretesen járjanak el, és a drága időt ne fecséreljék. Prózában vagy kötött beszédben készítenő gyakorlataikat gondosan dolgozzák ki, ezek elkészítése és a tanórák látogatása alól ok és engedély nélkül ne vonják ki magukat. A tanulók „a dorbézolásokat, lakmározásokat, tánchelyeket, gyanús helyek látogatását, labdázást és minden más tanulókhöz nem illő könnyelműségeket, szintúgy a kocsmákat és borházakat, a szabad Dunában való fürdést, a szőlők és kertek rongálását a nyilvános megfenyítés és az egyházi konvent által kiszabott kizárással járó büntetés terhe alatt kerüljék”, „a csélcsep és kirívó öltözködéstől tartózkodjanak, a perlekedéseket, ok nélkül való vádaskodásokat kerüljék, idegen jószágot el ne tulajdosítsanak, talált jószágot visszaadjanak”.¹⁹

A pedagógusok (házi oktatók) legyenek kötelességtudók, józanok, megbízhatók, szorgalmasak, szerények és becsületesek, a gondjaikra bízott gyermekeket lelkiismeretesen oktassák és mindenben jó példával járjanak elől.

Csak a legfőbb és pedagógiai szempontból legjelentősebbnek látszó részeit emeltük ki az iskolai törvényeknek. Nem foglalkoztunk azokkal — bár ilyenek is vannak természetesen —, amelyek a tanárokkal és tanulókkal szemben támasztott vallási követelményeket tartalmazzák.

^{17a} A Horatius által megverselt „plagosus Orbilius”-ra, a bottal sem fukarkodó római grammatikusra való utalás.

¹⁸ *Markusovszky* id. m. 198. o.

¹⁹ *Markusovszky* -id. m. 202. o.

Az ismertetett törvények a pozsonyi liceum anyakönyvében vannak bejegyezve (címe: *Matricula Scholae rectore Bellio*). *Markusovszky* leírása szerint a fegyelmi törvények díszes kalligrafikus írással mintegy 8 lapot foglalnak el, majd mintegy 70 üres lap következik. Ezek valószínűleg a tanítási módszer feljegyzésére voltak szánva; a feljegyzés azonban elmaradt. Ezután kezdődik a tulajdonképpeni anyakönyv az 1714-es évtől kezdve. Legelőször a rektor, tehát *Bél* tanítványainak a névsora olvasható. Ezek, mint a legfelsőbb osztály tanulói „subscribáltak”, vagyis saját kezűleg írták be nevüket az anyakönyvbe. A subscribált tanulók neve után *Bél* — főleg az első lapokon — saját kezűleg jegyezte fel az illető tanuló jellemére vonatkozó megjegyzéseit, valamint azt, hogy miképpen és hová távozott és mi lett belőle. Így pl. mindjárt az első lapon az 1714. évről a következő bejegyzésekkel találkozunk: Bizonyos nagyhonthi származású Michael Pribiss után ez áll: *iuvenis divinorum iuxta et humanorum studiorum amantissimus, cum annos quinque et medium apud nos exegisset, honeste valedixit, politicae in posterum operaturus. Abiit. 1719. die 20. Aug.* (a vallási és humán tudományokat egyaránt igen kedvelő ifjú, miután öt és fél évet töltött nálunk, becsülettel távozott, a közügyek terén szándékszik a jövőben tevékenykedni. Távozott 1719 aug. 20.-án.). Bizonyos Paulus Dobovay után olvasható: *homo pertinax, abiit invito rectori Jaurinum 1714. okt.* (makacs ember, a rektor akarata ellenére Jaurinumba távozott 1714. Okt.). Bizonyos Kostoljáni után ez áll: *homo non malus, sed magnis rebus haud natus. Abiit ad suos anno 1718.* (nem rossz ember, de aligha született nagy dolgokra. Övéhez távozott 1718-ban). Kapornaki Farkas Jánosról olvashatjuk: *homo non malus sed a natura ne ad studia factus, (nem rossz ember, de természettől nem tanulásra termett).²⁰*

Az 1717. évben subscribált tanulók közt olvassuk Johannes Szászky, a később nagyíró *Tomka-Szászky* rector nevét, akit *Bél* feljegyzéseiben „*diligens piusque iuvenis*” (szorgalmas és jámbor ifjú) jelzőkkel illet. A subscribálások 1746-ig terjednek és 938 tanuló neve van saját kezűleg bejegyezve. A „subscribált” tanulók közt Magyarország legelőkelőbb protestáns családjainak fiait találjuk: a *Prónay, Podmaniczky, Sréter, Justh, Radványi, Radvánszky, Jeszenák, Káldi, Szirmay, Pulszky, Gosztonyi, Zmeskall, Ráday, Szemere, Torkos, Schedius, Dessewffy, Zerdahelyi, Pfannschmied* családok neveit. Az alsóbb osztályú tanulók nevei rovatok kimutatás szerint vannak bejegyezve.²¹ E szerint a rend szerint vezették az anyakönyvet 1798-ig.

Az anyakönyvben található rövid jellemrajzi bejegyzésekből is kideríthető, hogy *Bél* értett hozzá, kevés szóval sokat mondani. Kiváló pedagógiai érzékkel képes néhány szavas megjegyzéssel egyéniségeket élénk vetíteni, de úgy, hogy ezek a jellemzések egyben pedagógiai útmutatások is, a nevelés helyes irányának lehetőségét is magukban foglalják. Igen jellemző ebben a vonatkozásban levele *Sarganeck Györgyhöz*²² Halléba János Theophil²³ nevű fia ajánlása céljából: „*Fecit enim natura non ineptum ad meliorum litterarum*

²⁰ Az anyakönyvet ismerteti *Markusovszky* id. m. 203—204. o. (Jelenlegi sorsára nézve lásd a korábbi (11) jegyzetet.)

²¹ Rovatok: *Nomen* (tanuló neve); *patria* (szülőhelye), *aetas* (kora), *classis* (melyik osztály tanulója), *adventus* (mikor lépett a tanintézetbe), *discessus* (mikor hagyta el a tanintézetet), *mores* (magaviselet).

²² *Sarganeck György* (1702—1743), a hallei paedagogium tanára, az első pedagógus, aki a titkos ifjúkori bűnökről németül ír. Műve a túlzó pietizmus terméke.

²³ *Bél János Theophil* később orvos lett Gölnicbányán.

studia; nam et iudicio non plane nullo est, et ingenio sic satis alacri et vivido; sed quae tamen singula, temperamentum volucre, quod sanguineum dicimus, multis modis contemeravit. Est enim, ne quid diffitear, lubricae admodum indolis et in vitium flecti, cereae. Ergo indiget adtentione, non tam severa illa ac feroci, quam quae mansuetis, seriis tamen monitionibus atque invitamentis accendat in eo cum virtutis studium, tum vitiorum aversionem. Amore certe in litteras fertur singulari, quem si bene ordinarint prudentes magistri conservaverintque postea, honestis auctoramentis, spes mihi est haud dubia, responsurum eum et meae exspectationi et praeceptorum desiderio.” (A természet elég alkalmasnak alakította őt a magasabb tudományokra, mert nem hiányzik nála az ítélőképesség és felfogása is elég élénk és gyors, de mindezeket külön-külön hirtelen vérmérséklete, amelyet sanguineusnak neveznek, sok módon megrontotta. Ugyanis, hogy semmit el ne hallgassak, nagyon állhatatlan természetű és mint a viasz hajlik a rossz felé. Tehát fegyelmezésre szorul, nem ugyan arra a túl szigorú és kegyetlen fegyelmezésre, hanem inkább olyanra, mely szelíd, de mindamellettt komoly figyelmeztetésekkel és rábeszélésekkel felkelti benne mind az erényre való törekvést, mind a bűntől való elfordulást. Minden bizonnyal különös szeretettel vonzódik a tudományok iránt, amit ha okos mesterei helyes irányban vezetnek és később is rögzítik benne tisztes díjazás ellenében, akkor nem kétséges előttem, hogy az én várákozásomnak is meg fog felelni és tanítói óhajának is.)²⁴

Mint láttuk, *Bél* a tanítóknak kötelességévé tette, hogy a tananyagot, melyet hetenként tanítottak, a rektornak átnyújtsák, aki aztán ezt egy erre a célra szelgáló közös könyvbe bejegyezte, valamint hogy minden szombati napon vele tanácskozzanak. *Bél* e két fontos intézkedésének, jelentőségét, azt hisszük, nem kell külön aláhúznunk, nyilvánvaló, hogy ebben a vonatkozásban is messze megelőzte korát. Ez a szokás *Bél Mátyás* halála után is jó sokáig gyakorlatban volt a pozsonyi iskolában. Ezeket a feljegyzéseket a liceumi könyvtár kéziratára 6 negyedrétt alakú kötetben őrizte meg. *Markusovszky* tudósítása szerint 1718-tól egészen 1754-ig van bejegyezve a hetenként elvégzett tananyag. Címe: „Rationarium Lectionum Scholasticarum Scholae Posoniensis Evangel . . .” vagy „Ephemerides Scholasticae”, vagy „Hebdomadarium”. Mindegyik kötet két részből áll: az első, terjedelmesebb részt a tulajdonképpeni Ephemerides képezi, a másik részben „Consultationes” cím alatt a tanári értekezletek tárgyalásai és határozatai vannak röviden bejegyezve. Ez utóbbi részben szerepelnek *Bél* megjegyzései is az óralátogatásokkal kapcsolatban, ezek korántsem mindig dicsérőek. Pl. egy alkalommal arra kéri a tanítókat, hogy a tanulók emlékezetét ne fárasszák feleslegesen az evangéliummal, máskor arra, hogy legyenek szorgalmasabbak és lelkesebbek. Másutt felhívja a hanyag tanárok figyelmét arra, hogy az előírt mód-szerekhez tartsák magukat, majd buzdítja őket, hogy a tanulók iskolán kívüli magatartását is kísérjék figyelemmel.²⁵ Amint erre *Oberuč* rámutat — a

²⁴ *Bél Mátyás* levele *Sarganeck Györgyhöz* 1739. márc. 12. (latin nyelvű.) Epistolarum familiarium Matthias Belii Collectio ab anno 1735—1746. Pag. 68. Libri secundi decas tertia N. 8. — Epistolarum familiarium (családi levelezés) a Ráday könyvtár kéziratában található félbörkötésű, félig teleírt kötet, melyben *Bél*-levelek és *Bél*hez írott levelek másolatai találhatóak az 1735—46. évig terjedő időszakból. — Idézett levélrészlet fordítása dr. *Oswald Ferenc* nyug. igazgató munkája.

²⁵ Vö. *Jean Oberuc*: Matthieu Bel un pítiste en Slovaquie au 18e siècle. Strasbourg 1936.

Consultationes tanulmányozása alapján —, a tanároknak nagy önállóságuk lehetett és szabadon fejthették ki véleményüket.

Ezek a bejegyzések az 1718. évtől 1754-ig voltak meg a liceum kézirat-tárában, *Markusovszky* véleménye szerint azonban már 1714-től, tehát *Bél* működésének kezdete óta gyakorlatban lehettek, és valószínűnek tartja, hogy az 1714—17. évekről szóló részek elvesztek. 1754-ben — tudatja *Markusovszky* — a feljegyzések egyszerre megszűnnek. Okát abban keresi, hogy az akkori rektor, *Tomka-Szászky János* már ebben az időben sokat gyengélkedett, annyira, hogy osztályában a tanítást nem végezhetette maga, az iskolai tanítás vezetését, ellenőrzését sem teljesíthette. Így elmaradtak a heti konferenciák, és ezekkel együtt az Ephemerides folytatása is. Ebben azonban *Markusovszky* téved, mert az Ephemerides vezetése folytatódott, sőt *Fináczy Ernő* megtalálta az 1755—75 közötti Ephemeridest a Magyar Nemzeti Múzeumban.²⁶

Amint ez a tantervből és az Ephemeridesből kiderül, *Bél Máttyás* iskolája hat osztályos volt. Ez azonban nem jelentett ugyanannyi évet, mert a prima és a secunda, valamint a quinta kétéves, a sexta 2—3 éves tanfolyam volt. A hat osztályból álló intézet tehát lényegében, 9—10 éves tanfolyamból állott. Az alsó két osztály (VI. és V.) a mai népiskolának felelt meg, de már itt is tanítottak latin nyelvet. A IV—II. osztály a mai középiskolát foglalja magában, a legfelső osztály (I.) pedig lényegében az akadémiai tanfolyamok előkészítésére szolgált. A tanulók a prima elvégzése után külföldi akadémiákat látogattak, a szegénysorsú, de tehetséges ifjak az egyes egyházak költségén tanultak tovább.

Az iskolai évrnek szabatos megjelölését és a tananyagnak egy-egy iskolai évre való pontos kiszabását még nem találjuk meg *Bél Máttyás* iskolarendszerében. A tanulók az év bármely napján beléphettek az intézetbe. Minden tanító a nyilvános vizsgálatot (minden évben a húsvét és pünkösd közötti időben, rendszerint május elején több napon át tartottak, ezután szünet következett, majd az ún. translocatio, vagyis a tanulóknak felsőbb osztályba való bocsátása) követő translocatio után az első tanórán ott kezdte tantárgyát tanítani, ahol a vizsgák előtt abbahagyta, és ha elkészült az anyaggal, akár az év közepén is előlről kezdte. Sőt a kétéves tanfolyamokon az ún. veteranusok az újonnan érkezett tanulókkal, az ún. novitiusokkal oly módon tanultak, hogy a novitiusok, midőn a primába léptek, egy-egy tantárgy tanulását ott kezdték, ahol a veteranusok a lefolyt iskolaév végén abbahagyták. Ezt a helytelen megoldást, kétségkívül, a tanárok elégtelen volta tette szükségessé.

A tanítás mindennap délelőtt 8—10-ig, nyáron 7—10-ig és délután 2—4-ig, de egy időben 1—4-ig tartott. A nyilvános vizsgálatokon kívül az egyház inspektora a lelkészekkel együtt évenként háromszor megvizsgálta az iskolát és az egyes osztályokat, ez volt az ún. lustratio. Ez alkalommal felolvasták az iskolai törvényeket, a tanulók ünnepélyes beszédeket mondtak és a „musica” és „chorales” tanulók zene- és énekelőadásokat tartottak. Nyári nagy szünetidő lényegében nem volt, a tanítás azonban mégis meg volt szorítva, amennyiben július 28-tól augusztus 28-ig csak a reggeli órákban jártak a tanulók iskolába. A módosabb szülők egész hónapra haza is vitték gyermekeiket.

²⁶ Vö. *Fináczy*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. k. 1740—1773. Bp. 1899. 201. o.

A tanítás nyelve az alsó osztályokban a tanulók anyanyelve volt, főleg a német, s kisebb részben a szláv, a felsőbb osztályokban a latin. Lassanként azután a magyar nyelv is tért hódított. A század közepén nyomtatott tankönyvekben már magyar szöveggel és magyarázatokkal is találkozunk, sőt *Beer Frigyes* igazgatása alatt a harmincas években külön tanfolyamot rendeznek a magyar nyelvet tanulók számára.²⁷ E tanfolyamnak 1735-ből fennmaradt részletes szabályzata szerint külön tanítót alkalmaztak a magyar nyelv tanítására. A nyelvtant *Bél* Ungarischer Sprachmeister-jéből tanulták.²⁸

A római klasszikusok közül csak *C. Nepos*, *Cicero* és elvétve *Julius Caesar* műveit olvasták. Általában a latin nyelv tanítása csupán gyakorlati célra irányult, arra ugyanis, hogy a tanulók e nyelven beszélni tudjanak. Ebben a tekintetben a pozsonyi iskola igen híres volt, és a szép, szabatos latin nyelv tanítása terén fényes eredményeket ért el.

Molnár Aladár szerint *Bél* 1714-es tantervében a rendes tantárgyakon kívül szerepel a francia nyelv tanítása is²⁹, és hivatkozik *Ribini*: *Memorabilia ecclesiae Augustanae Confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad Carolum VI. Tom. I. II. Posonii 1787, 1789. II. kötetében az 587—590. oldalon található részre, ahol Ribini közli a legfelső II. és I. osztálynak „1714-ben összeírt tanrendjét”. Molnár Aladárral ellentétben azonban az eredeti szöveg tanulmányozása alapján — megállapítható, hogy ez a leckerend az 1714-ben összeírt „és az 1724. év után a világ művelődésében bekövetkezett változás miatt bizonyos részeiben gyarapodott és változott methodus”-nak bemutatása.³⁰ Mindenesetre tény, hogy *Markusovszky*, aki pedig *Bél* 1714-es tantervét eredetiben tanulmányozta, nem emlékezik meg a francia nyelvről, ellenben említi *Beer Frigyes* 1724-es tantervével kapcsolatban.³¹ Szerinte *Beer* tantervében fordul elő 1724-ben a francia nyelv, ami hazánkban talán az egyetlen eset.³² Mindenesetre feltehető azonban, hogy a kezdeményezés *Bél*hez nyúlik vissza, hiszen a francia nyelv *Francke* paedagogiumában kötelező tantárgy volt.*

Bél iskolájának jelentőségét azonban elsősorban a reális tudományok bevezetése terén történt kezdeményezésekben kell keresnünk. A *Francke*-féle pedagógiai realizmus hatása nyilvánvaló ebben a vonatkozásban, és bár a hallei intézetben a reáltárgyak nagyobb mértékben érvényesültek, mégis alig volt ebben az időben hazánkban tanintézet, ahol csak annyi természet-tudományi és földrajzi ismeretet is tanítottak volna, mint *Bél Mátás* pozsonyi iskolájában. *Budacus* enciklopedikus könyvéből annyi természettani, ásvány-

²⁷ Vö. *Markusovszky* id. m. 213—214. o.

²⁸ A tervezetre hivatkozik *Molnár Aladár*: *A magyarországi közoktatás története a XVIII. században.* Bp. 1881. 376. o.

²⁹ *Molnár Aladár* id. m. 374. o., 523. o.

³⁰ Az eredeti szöveg a következőképpen hangzik: „Methodus ista an. MDCCXIV. conscripta, et post annum MDCCXXIV. propter conversionem orbis literarii, quadam ac parte aucta atque immutata, ut tota hic exhibeatur, necesse non est; sed ordo disciplinarum, duabus superioribus classibus praescriptus, quarum alteri rector, alteri corrector praeerat ideo adscribi debet, quia eo tempore de his classibus tollendis serio agebatur; quod tamen, magno Aug. C. addictorum gaudio ac commodo perfectum non est”. *Ribini*: id. mű. II. 587. o.)

³¹ A vonatkozó rész, amelynek alapján *Molnár Aladár* téves megállapításhoz jut, az eredeti *Ribini*-szövegben így hangzik: „Ad cultum divinum horis pomeridianis omnes ad lectiones soli paedagogi, et linguae Gallicae studiosi dimittuntur.” 589. o.

³² Vö. *Markusovszky* id. m. 241. o.

tani, növénytani, állattani, embertani és csillagászati ismeretet tanított, hogy e tekintetben egyetlen magyar iskola sem verseyezhetett vele. A földrajzot is igyekezett megkedveltetni növendékeivel. A földrajzból elvégzett tananyag Európa nyugati felének megismertetéséből állott, de menet közben Magyarország földrajza is előfordult.³³ Kezdetben tanítványaival gyűjtette az anyagot, és ezzel a módszerrel, hogy ti. őket szülőföldjük tüzetesebb megfigyelésére ösztönözte — az induktív módszer alkalmazásával —, kétségkívül helyes utat választott a földrajz iránti érdeklődés felkeltésére.³⁴ Nagyon jól látja a földrajz tudományának siralmas helyzetét: „Si quae fuit disciplina, quae post renatas meliores litteras, tardis et lentis extra modum profectibus, ingenio ac doctrina valentibus viris semet insinuauit; sicuti fuerunt omnino et multae eae et momentosae etiam: Geographiam certe in earum censum referri oportere, nemo inficiatus facile fuerit;” (Ha volt valamely tudományág, amely a széptudományok újjászületése után a tehetségben és tudományban kiváló férfiakhoz lomha és szerfelett lassú léptekkel jutott el, mint ahogyan okvetlenül volt ilyen sok és nevezetes, senki nem egykönnyen tagadhatná le, hogy a földrajzot ezek közé kell sorolni.)³⁵ — Sokat bajlódtak a latinnal, a görög nyelvvel, hogy régi tisztaságába visszavarázsolják, hogy a régi kódexeket helyesen tudják visszaadni, gondot fordítottak a filozófiára is, de a földrajzzal a reneszánsz korában csak egyetlen kísérlet foglalkozott. S még mikor művelni kezdték, akkor is vagy a históriában, vagy a fizikában, vagy a politikában foglalt el szerény helyet. Az iskolában nem tanulják a földrajzot, s nemcsak itt tájékozatlanok teljesen a tudományban, de még a leghíresebb emberek sem értenek hozzá. És mindezen elmaradottság legnagyobb Magyarországon! Így és hasonlóan panaszkodik Bél a földrajz elhanyagolása miatt.³⁶

Bél realis irányú újításai tíz évvel később szélesebb síkon realizálódnak a Beer Frigyes rektorsága idején készült tantervben. Itt már a földrajz a secundában mint rendes tárgy, sőt mint ennek az osztálynak fő tárgya szerepel, és mindkét felső osztályban szerepel a történelem egész éven át. Német mintára kiszélesíti a tanítás medrét azáltal, hogy a történelem mindkét osztályban magában foglalja az egyházi és világi irodalom történetét is.³⁷

A történettanítás további sorsában jelentős fordulat időpontja a pozsonyi iskolában az 1734-es év, melynek márciusában Tomka-Szászky conrector megkezdte a secundában a magyar történet rendszeres tanítását; ettől kezdve a század közepéig megszakítás nélkül tanították is.³⁸ Figyelemre méltó újítás az az intézkedés is, amely a matematikának a tantárgyak sorában nagyobb jelentőséget biztosít. Bélnél a számolás még csak az alsó osztályokban szerepel, Beer tanterve nagyobb teret biztosít számára. Az 1731 január 2-án tartott konzultáción a tanári kar a matematika tanítását az összes osztályokra kiterjeszti, belefoglalva az algebrát is.³⁹

³³ Vö. *Markusovszky* id. m. 235. o.

³⁴ Vö. *Márki Sándor*: A földrajztanítás története Magyarországon. Földrajzi Közlemények, Bp. 1891. 268—288. o.

³⁵ *Introductio in orbis hodierni geographiam... Praefatus est de fatis Geographiae priscis ac recentioribus Matthias Belius... Francofurti et Lipsiae apud. P. C. Monath MDCCCL.*

³⁶ Vö. *Dékány Kálmán*: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely, 1903.

³⁷ Vö. *Ribini*: Id. m. II. 587—590. o.

³⁸ Vö. *Balassa Bruno*: A történettanítás múltja hazánkban. Pécs, 1929. 23—41. o.

³⁹ *Markusovszky* id. m. 239. o.

Mindenesetre a *Bél*-féle szervezet a pozsonyi iskola számára az alap, ez jelölte ki a fejlődés irányát és erre épültek a többi változtatások. *Bél* neve csakhamar országos hírnevet szerzett az iskolának. Az ország minden részéből, messze vidékekről sereglettek ide a tanulók, olyannyira, hogy az iskola helyiségét ki kellett bővíteni, sőt nem ritkán egy-egy szomszédos magánházban kellett helyiséget bérelni egy-egy osztály elhelyezésére. 1715-ben már 205 volt a tanulók száma. A harmincas években pedig a tanulók létszáma évenként 400—450-re is megnőtt.⁴⁰

Bél 1719 szeptemberéig volt a pozsonyi iskola rektora. Ekkor meghalt a pozsonyi egyház első lelkésze és a pozsonyiak a megüresedett lelkészi állást *Bél Mátyással* töltötték be. Az iskola *Bél Mátyás* távozása után is megmaradt azon a színvonalon, amelyre *Bél* emelte. Ennek oka az volt, hogy *Bél* után a rektorságban következett férfiak, *Marth Mátyás*, *Beer Frigyes Vilmos*, *Tomka-Szászky János* kiváló műveltségű tudósok és jeles pedagógusok voltak, akik az iskolát *Bél* szellemében vezették és igazgatták. *Bél* érdeklődése és törődése az iskola iránt ezután sem szűnt meg, közel 30 évig működött mint lelkész, nagy kiterjedésű és sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki, de emellett figyelme mindig kiterjedt az iskolára is. Ennek az érdeklődésnek konkrét megnyilvánulását jelentik azok a tankönyvek, amelyek *Bél* irodalmi munkásságának — ha nem is legjelentékenyebb, de kétségkívül — lényeges részét képezik.

Tankönyvtörői munkássága

Pontosan és jól látja a nyomtatott tankönyv jelentőségét az oktatásban, ellensége a hosszú időt igénybevevő diktálásnak, kéziratosságnak, és korát messze megelőzve nyomtatott kézikönyvekkel akarja tanítványait ellátni. Még besztercebányai tanár korában írta: Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak ... c. — már említett — lényegében hittankönyvét.

Pozsonyi tanár korában jelent meg latin nyelvtana: *Grammatica latina facilitate restituta ad modum celeb. Christophori Cellarii. Leutschoviae 1717.* (Latin nyelvtan Cellarius Kristóf könnyen elsajátítható módszere alapján, Lőcse, 1717), melyben a nyelvtani szabályokat németül is értelmezi és a latin paradigmák német jelentését is szerepelteti. Lényegében *Cellarius* könyvének tervezete alapján készült, de *Bél* beszédgyakorlatokat is csatolt hozzá s a morfológiának és a szintakszisnak csak a legszükségesebb részeit közli. Bevezetésében rámutat a korabeli latin oktatás két fő hiányosságára: a rossz módszerre és a tiszta latin nyelv frazeológiájának és szókincsének elhanyagolására. Ennek szerinte az volt az oka, hogy a nyelvtani magyarázatok latinul történtek és nem anyanyelven. Csak szabályokat és definíciókat tanultattak meg a gyerekekkel, de úgy, hogy közben ütötték őket. Hibáztatja, hogy a tanulókat elhalmozzák a latin nyelvvel és így belefáradnak a szabályok recitálásába; se beszélni, se írni nem tudnak latinul. A tanárok maguk sem beszélnek szép latin nyelvet, barbár szavakat használnak, nem olvasnak jó írókat, nem törődnek a frazeológiával. Talán túlzott szigorú-

⁴⁰ *Markusovszky* id. m. 224. o.

sággal bírálja *Comenius* kézikönyveit, amiért ezek nem tiszta latint tanítanak.⁴¹ *Bél* nyelvtana mindössze egy kiadást ért meg de még a pozsonyi iskolából is kiszorult, amikor *Bél* leköszönt a rectori állásról és helyét ismét *Rhenius* grammatikája foglalta el.⁴²

Nagyobb jelentőségre tett szert az ugyancsak a pozsonyi iskolában töltött évek idején keletkezett: *Rhetorices veteris et novae praecepta usu necessaria. Accessit Poetica. Lipsiae 1717.* (Régi és mai szónoklattani szabályok közönséges használatra. Kiegészítve verstanal. Lipcse, 1717.) című könyve, amelynek bevezetésében azt fejtegeti, hogyan lehet gyümölcsözően olvasni a klasszikus szerzőket. Sajnálja, hogy sok tanár nem érti meg azt az egyszerű dolgot, hogy ne szabályokat, hanem beszélni tanítsanak. Az olvasandó szerzők közül csak a legjobb stílusúakat szabad választani, az a véleménye, hogy a pogány írókat általában mellőzni kell, mert ártalmasak. Hangsúlyozza, hogy a tanulókat az otthoni olvasásra is meg kell tanítani, hiszen a cél az, hogy minél előbb önálló olvasásra szoktassuk őket.⁴³

Bél Máttyás nevéhez fűződik a lényegében legrégibb teljes német nyelvtan is, amely Magyarországon napvilágot látott és ránk maradt: *Institutiones linguae Germanicae in gratiam Hungaricae iuventutis... Leutschoviae MDCCXVIII.* (Német nyelvtan a magyar ifjúság számára... Lőcse, 1718.)⁴⁴

A művet 23 oldalas előszó vezeti be, melyben a kitűzött művelődési célt *Bél* a következőkben fogalmazza meg: „*Pertinet illud ad gentis Hungaricae decus, quod ea linguis pluribus, tamquam vernaculis, uti consuevit. Praeter Hungaricam enim Latinam, quae hic vulgo etiam familiaris est; Slavicam, inprimis Germanicam, antiquis iam temporibus civitate donavit.*” (A magyar nép dicsőségéhez hozzájárul, hogy ez több nyelvet beszél, mintegy anyanyelvként. A magyaron kívül ugyanis a latint, amely itt a nép között is elterjedt, a szlávot, különösen a németet már régtől fogva polgárjoggal ajándékozta meg.)⁴⁵ Fontos megjegyzése, hogy Magyarországon sokan gyakorlatban tanulják meg a német nyelvet és ezért dialektusokat tanulnak meg az irodalmi nyelv helyett. A tiszta helyes német nyelvet kell elsajátítani, de ez csak akkor lehetséges, ha az anyanyelv nyelvtanával tisztában vagyunk. Az előszóban megjelöli a használt forrásokat is,⁴⁶ majd a „grammatika” definícióját adja a következőképpen: *Grammatica est ars bene scribendi et loquendi*” (a grammatika a helyes írás és beszéd művészete). — *Bél* a nyelvtant orthographiára, etymológiára és syntaxisra osztja. Nem kezdők számára való könyv. A syntaxisban feltűnő a sok közmondásszerű fordulat és bibliai idézet, amelyek példaként szolgálnak a nyelv megtanulására.

⁴¹ A mű nincs meg a Széchényi Könyvtárban. *Oberuč* ismerteti id. m. 82–84. o.

⁴² Vö. *Tarnai Andor*: *Bél Máttyás ismeretlen művei.* Magyar Könyvszemle. V. folyam, 1955. jan.–jún. Akad. Kiadó, Bp. LXX. évf. 123–128. o.

⁴³ A mű megvan az Egyetemi Könyvtárban. A praefatio 4–34. o., a rhetorica 34–75. oldalig terjed, a poetica pedig külön 24 oldalt tesz ki.

⁴⁴ A könyv második kiadása Halleban jelent meg 1730-ban, a harmadik pedig Pozsonyban 1755-ben. Vö. *Béla v. Pukanszky*: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster in Westfalen 1931.* S. 394–395; — *Szigeti Ilona*: *Bél Máttyás német nyelvtana.* Bp. 1918. — *Tarnai Andor*: *Bél Máttyás ismeretlen művei.* M. K. 5. folyam. 1955. jan.–jún. Akad. Kiadó. Bp. LXX. évf. 123–128. o. 127. o.

⁴⁵ *Institutiones linguae Germanicae... 5. o.*

⁴⁶ *Iustus Georg Schottelius*: *Teutsche Sprachkunst* (1651); *Johann Bödiker*: *Die Grundsätze der Deutschen Sprachkunst* (1690); *Kaspar Stieler*: *Der Deutschen Sprache Stambau und Fortwachs* (1691).

A meghatározásokat viszont általában mellőzi, úgy látszik célszerűtlennek tartja ezeket, és nem akarja a tanulókat — nyilván pedagógiai okokból — definíciókkal fárasztani. Német nyelvtudományi szempontból jelentősebb lett *Bél* nyelvtana, amikor *C. A. Körber* 1730-ban jegyzetekkel bővítve újra kiadta, valamint három oldalas latin ajánlást mellékelte hozzá.⁴⁷

Igen népszerű és a XVIII. század elején a magyarországi protestáns iskolákban széles körben használt műve *Bél Mátyásnak*: Christophori Cellarii latinitatis probatae et exercitae liber memorialis naturali ordine dispositus. Norimbergae 1719. (Cellarius Kristóf kipróbált és gyakorlati latinságának természetes rendbe szedett emlékeztető könyve. Nürnberg, 1719.). A második kiadás 1755-ben, a harmadik kiadás Pozsonyban jelent meg 1777-ben. — A bevezetésben⁴⁸ említi, hogy azoknak a tanulóknak a kérésére írta, akik tiszta latint akartak tanulni. Módszertani elvként itt is leszögezi, hogy az eddigi gyakorlattal szemben, amely meg nem értett szövegek betanulását követelte meg a tanulóktól és a nyelvtani szabályok tanítására helyezte a hangsúlyt, a szövegek megértését akarja lehetővé tenni. Itt is állást foglal a Janua, Atrium, Orbis pictus ellen, valamint tiltakozik a tanulók túlterhelése miatt. A könyv nagy népszerűségét az a tény magyarázza, hogy lényegében négy nyelvű (latin, német, magyar, szlovák) szótárt képvisel és ezzel az iskolai munkát nagyon megkönnyítette.⁴⁹ A Liber Memorialis magyar értelmezéseinek kérdésével *Melich János* foglalkozott és megállapította, hogy a magyar jelentéseket *Bél* az 1708-ban Lőcsén megjelent *Pápai Páriz Ferenc*-féle Dictionarium Latino-Hungaricum-ból vette.⁵⁰

Mint a pozsonyi evangélikus egyház lelkésze, adta ki legjelentősebb és legközismertebb tankönyvét, melynek címe: Der ungarische Sprachmeister oder Kurtze Anweisung zu der Edlen Ungarischen Sprache. Nebst einem Anhang von Gesprächen. Pressburg bey Johann Paul Royer im Jahre, 1729. (Magyar nyelvmester vagy rövid vezérfonal a nemes magyar nyelv elsajátítására. Mellékelve egy függelék beszélgetésekből. Pozsony, J. P. Royer . . . 1729.) *Bélnek* e műve rendkívül elterjedt tankönyv volt és igen sok kiadást ért meg, 13. kiadása 1829-ben jelent meg Pozsonyban, tehát éppen 100 évvel az első kiadás után. A munka bevezető részében írja, hogy fő törekvése az emberek közti érintkezés elősegítése elsősorban a két különböző, de szom-

⁴⁷ Az első kiadás megvan a Széchényi Könyvtárban, a második az Egyetemi Könyvtárban.

⁴⁸ Christophori Cellarius Latinitatis probatae et exercitae . . . Posonii Landerer 1777. Praefatio ad secundam editionem 1735. — Megvan az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézetben.

⁴⁹ *Tarnai Andor* szerint (id. tan.) *Cellarius* Liber Memorialisát *Bél* már besztecebányai tanár korában, sőt még korábban Németországban is használta. Mivel Besztecebányán *Bél* tanítványai német és szlovák anyanyelvűek voltak, *Cellarius* könyvét szlovák értelmezésekkel is el kellett látnia, sőt, hogy még szélesebb körben elterjedhessen, magyar értelmezésekkel is. Így már a besztecebányai évek folyamán létrejött a magyarországi nyelvi viszonyoknak megfelelő három, illetve négy-nyelvű Liber Memorialis. Kiadására azonban csak *Bél* pozsonyi rectoriségének idején került sor. Iskolai bevezetését sok helyen magas ára nehezítette. Ezért *Bél* a prima és secunda cursus anyagát kiemelte a nagyobb kiadványokból, s ezt külön is kiadatta. Ezt a könyvet ma nem ismerjük, csak annyi állapítható meg róla, hogy a latin szavak mellett ebben is három-nyelvű értelmezéseknek kellett lenniük, s szóanyagában is nagyjából azonos lehetett az első kiadás megfelelő szóanyagával.

⁵⁰ Vö. *Melich János* : A magyar szótárírodalom, Bp. 1907. 194—196.; — *Pukánszky*, i. m. 399. o.

szédos magyar és német nemzet között, de ezen túlmenően dicséretesnek mond minden olyan szándékot, amely arra irányul, hogy a különböző nyelvek kölcsönös megtanulása által az emberek társadalmi együttélését és egyesítését elősegítse.

Az előszó második paragrafusában a magyarságot hibáztatja, amiért nyelvét nem tudta megkedveltetni szomszédaival, továbbá, amiért nem törekszik szomszédai nyelvének ekszajátítására: „Engelland und Holland hat seine Sprache in Ost und Westen ausgebreitet, Frankreich hat mit seiner Mundart Europam überwältigt. Teutschland wird nun auch mitten in denen entlegensten Ländern, als so vielen Pflantz-Oertern in seinem Volck und Sprache verehrt. Und wo reichet nicht hin die sonsten von Unwissenden vor verächtlich gehaltene Sprache der Slaven? Siebentzig Nationen sollen dieselbige in Eurpoa und Asien annoch sprechen. Die ungarische Sprache allein blieb bis dahin daheime sitzen. Warum aber das? Die Haupt-Ursache möchte wohl der Mangel an Commerciem mit entlegenen Ländern seyn. Nächst dem aber bleibt die Schuld selbst auf uns Ungarn sitzen die wir nun zur Zeit weder fremde Sprache zu erlernen einige Mühe geben wollen, noch auch Fleiss angewendet, die unserige bey denen benachbarten Völkern bekannt und wo nicht nöthig doch beliebt zu machen.” (Anglia és Hollandia nyelvét Keletre és Nyugatra kiterjesztette, Franciaország hatalmába kerítette nyelvével Európát. Németországot manapság a legtávolabbi országokban is, ahová csak népe és nyelve beleplántálódott, ezek miatt tisztelik. És hová nem ér el a különben tudatlanoktól megvetendőnek tekintett nyelve a szlávoknak? Európában és Ázsiában mind mostanáig állítólag 70 nemzet beszéli ezt. Egyedül a magyar nyelv ült mostanáig itthon. De miért? A fő ok a távoleső országokkal való kereskedelem hiánya lehet. Emellett azonban a hiba bennünket magyarokat is terheli, mivel mi jelenleg sem ahhoz nem vettünk magunknak fáradságot, hogy idegen nyelveket megtanuljunk, sem arra nem fordítottunk gondot, hogy a magunkét a megszádos népeknél ismertté, és ahol nem szükséges, mégis kedveltté tegyük.)

A továbbiakban a magyar nyelv szépségét méltatja: „An sich selbst ist die Sprache der Art dass sie auch von Fremden erlernen zu werden, gar wohl verdienet. Denn da man sonst bey dieser Sprache deren Gravität, bey jener die Anmut, die sinnreiche Ausdrückungen und so weiter, bey der dritten zu rühmen pfliget, so ist unsere ungarische Mund-Art diejenige welche alle diese Eigenschaften überflüssig besizet...” (Maga a nyelv önmagában olyan, hogy nagyon jól megérdemli, hogy idegenek megtanulják. Mert midőn egyébként ennél a nyelvnél ennek ünnepélyes komolyságát, amannál a kellemet, a harmadiknál az elmés kifejezéseket és a többi szokták dicsérni, úgy a mi magyar nyelvünk az, amelyik mindezeket a tulajdonságokat túláradó bőségben bírja.)

Azok számára, akik nyelvünk szisztémájába mélyebb betekintést akarnak nyerni, *Molnár Gergely* Grammatica-ját, *Komáromi Csipkés György* Hungaria Illustrata-ját, *Bél* De vetere Litteratura Hunno-Scythica Exercitatio-ját és idb. *Tsétsi János* Observationes Orthographico-Grammaticae-ját ajánlja.

A továbbiakban a nyelvtanulás módszerét írja le, különbséget téve férfiak és nők közt: „Die Methode betreffend wie man unsere Sprache ohne besondere Mühe erlernen soll davon lassen sich nicht allen und jeden einerley Regeln vorschreiben. Männer werden wohl thun, wenn sie nebst den Gram-

maticis Principiis sonderlich genauer Kenntniss der Paradigmatum und Suffixorum, sich einen tüchtigen Vorrath der Vocabulorum bekümmern . . .” (A módszert illetően, hogy hogyan kell a mi nyelvünket különösebb fáradság nélkül megtanulni, erre vonatkozóan nem lehet mindenkinek egyforma szabályokat előírni. A férfiak jól fogják tenni, ha a paradigmák és suffixumok különösen pontos ismeretének grammatikai alapelveivel együtt derekas szókészletre törekszenek szert tenni . . .) A nőket viszont az előzetes nyelvtani szabályok teljes mellőzésével az élőbeszédre utalja. Ennek során sajátítják majd el a legszükségesebb nyelvtani szabályokat és a helyes kiejtést. „Das löbliche Frauenzimmer aber soll sich mit denen Grammaticalischen Regeln nicht lange placken sondern nach erlerntem Lesen und gefassten Declinationibus ohne Verzug mit gebohrenen aber der Deutschen Sprache kundigen Ungarn oder Ungarinnen zu discourieren anzufangen . . .” „Beyde aber Männer und Frauenzimmer nachdem sie etwas parlieren zu können die Fähigkeit erlanget haben sollen sich auf das Lesen Ungarischer Bücher legen, das gelesene unter Obsicht des Anführers verdeutschen die besondern Redensarten wohl ins bedächtniss fassen und sodann die ganze Lection in einem Discours bringen . . .” (A tisztelt női nem viszont nem kell, hogy sokáig gyötörje magát ezekkel a nyelvtani szabályokkal, hanem az elsajátított olvasás és megértett deklinációk után, született, de a német nyelvet tudó magyar férfiakkal és magyar nőkkel haladéktalanul diskurálni kezdjen . . .) . . . „Mindketten azonban, férfiak és nők is, miután elsajátították a képességet, hogy valamit beszélni tudjanak, adják magukat a magyar könyvek olvasására, az elolvasottaknak vezető felügyelete alatt németre fordítására, a különleges szólásmódok emlékeztetbe vésésére és azután az egész leckének beszélgetésbe való hozatalára . . .)

Széles látókörű előljáró beszédét a következő szavakkal végzi: Der geneigte Leser lebe wohl und sage mit dem Verfasser: Áldja s egyesítse ISTEN a NÉMET és MAGYAR NEMZETET!- (A nyájas olvasó éljen boldogan! és mondja a szerzővel: . . .)

A Sprachmeister két részre oszlik: etymológiára és syntaxisra. Ezután következnek a magyar és német társalgási gyakorlatok, amelyek a következő témákra vonatkoznak: A' Fel-kelésről; Az Felöltözésről; A konyhabeli szükségűről; A káffé Italról; A templomba való menetelről; Az Ebédről; Ebéd fölött; A sétálásról; Uj hírek felől; A' Le-Fekvésről. — Az utolsó lapon a magyar számok következnek.

Bár a Sprachmeister nyelvtani részében lényegében a régi latin nyelvtanok felépítése nyomán halad, a függelékben közölt beszélgetések, valamint az előszóban a nyelvtanulásra adott tanácsok kétségkívül azt bizonyítják, hogy *Bél* a nyelv tényleges, gyakorlati elsajátíttatására törekszik. A Függelék társalgási gyakorlatai a mindennapi élet szükségleteit tükrözik, és a felkeléstől a lefekvésig, a templomba meneteltől az új hírek terén való tájékozódásig a hétköznapi ember hétköznapi problémáit ölelik fel. Ebben a vonatkozásban mint a mindennapi ember életének egyik tartozéka szerepel a templomba való menetel is. Nincs itt szó hitbéli dolgokról, vallási érzelmekről, hanem inkább praktikus csevegésről: „Melyik templomba menjen a család, hány lovat fogjon be a köcsis: kettőt, négyet vagy mind a hatot? Imakönyvét senki se felejtse otthon!”

A hétköznapi emberek problémái elevenednek meg az „új hírek felől” folytatott beszélgetésben is:

„Mitsoda Ujságokkal
bővelkedik Uram!

Egyébről nem hallani,
hanem a Békességről.
Nints-is jobb annál.

De nem nekünk Hadiembereknek,
mivel sem előmenetelt, sem nyereséget
nem remélhetünk.

Némellyek mind az által azt mondják, hogy majd háborura haladnak
a dolgok.

Remeg az szegény Hadi emberek részére való hir volna.

De én így általljában nem hihetem, mert az egész kereszténységnek
békesség szerető Fejedelmi és Kirali vannak.

Igaz! Minden tele vagyon Hadi néppel. Seholy sincs pedig háborúság.
Majd! Majd! meg-kevesedik a hadi rend.

Asszonyom! mit mond Kegyelmed?

Jól tudom én mit mondok; ha a közönséges békesség meglesz
bár alunni menjenek a hadak.

Én miattam az is meglehet; én pedig akkor valami jót álmodok.”

Bél tankönyvei, mint láttuk, szervesen kapcsolódnak azokhoz a pedagógiai elvekhez, amelyeket Bél tantervében fektetett le, és amelyeket pedagógiai gyakorlatában valósított meg. Túl azon, hogy a tankönyv jelentőségét világosan látja az oktatásban, szakítani kíván a latin nyelvtanításnak régi, megmerevedett módszereivel, a nyelvtani szabályok és meghatározások üres, tartalom nélküli emlékeztetésével, és helyette élő, a közbeszédben használatos tiszta latinságot kíván tanítani. Ezt azonban olyan módszerrel akarja elérni, ami nem fárasztja a tanulókat, nem veszi el kedvüket a tanulástól és nem utáltatja meg velük a nyelvet. Tankönyveihöz írt bevezetőiseiben lépten-nyomon ezt az elvet szögezi le, és ha a tankönyvek nyelvtani anyagában és felépítésében nem is tudja mindig következetesen érvényesíteni módszertani elgondolásait — túlságosan kötik még a régi példák és szokások — a változtatni akarás szándéka mindenesetre jellemzi őket. Nem véletlenség, hogy tankönyvei közül a Magyar Nyelvemester tett szert a legnagyobb elterjedésre és népszerűsége, sokkal nagyobbra, mint pl. német nyelvtana, mert ebben a könyvben sikerült *Bél*nek elveit leginkább átültetnie a gyakorlatba, és ugyanakkor itt jelentkezik leginkább a gyakorlat szempontja, mint a nyelvtanítás elsődleges ösztönzője. Tankönyvírói munkássága azonban azt is példázza, hogy *Bél* már nem tekinti a műveltség egyetemes érvényű tartozékának a latinitást. *Cellarius* Liber Memorialis-át azért értékeli igen sokra, mert a latin mellett német értelmezéseket is tartalmaz, ő maga szlovák és magyar vonatkozásban is kiegészíti. Latinul ugyan, de német nyelvtant ír a magyar ifjúság számára és magyar nyelvtant németül a magyarul tanulni akarók részére. *Paulus Doleschalius* Grammatica Slavico-Bohemica című művéhez előszót ír⁵¹. — Mindez azt bizonyítja, hogy *Bél* jól látja a nemzeti nyelvek jelentőségét és művelésük fontosságát. Ő maga tevékeny résztvevője ennek a munkának, világosan látja és céltudatosan érvényesíti

⁵¹ Grammatica Slavico-Bohemica in qua praeter alia Ratio Accuratae Scriptionis et Flexionis quae in hac lingua magnis difficultatibus laborat... proponit Paullus Doleschalius. Praefatus est Matthias Belius. Posonii An. 1746.

életművének ezen a területén is azt a felismerést, amelyet a Magyar Nyelv-
mester bevezetésében fogalmaz meg: „... so ist die Bemühung derer jenigen
höchst löblich, die nach Vermögen dahin trachten dass durch gemeinschaftliche
Erlernung der unterschiedenen Sprachen die Menschen gesellschaftlicher
und unter einander beträglicher gemacht werden möchten” (... így azok-
nak fáradozása a legdicséretesebb, akik képességük szerint arra törekszenek,
hogy a különböző nyelvek kölcsönös megtanulása által az emberek társiasab-
bakká és egymás között összeférhetőbbekké váljanak)!

Bél Mátyás mint a felvilágosodás előfutára

Az emberek közötti érintkezés elősegítése, a különböző nyelvet beszélő
emberek közötti kapcsolat megteremtésére való törekvés, a törődés az emberek
sorsával, az ezen való változtatás, segíteni akarás jellegzetesen felvilágosodott
törekvése jellemzik *Bél Mátyás* sokirányú tudományos munkásságát is.

E tanulmány keretei nem engedik meg, hogy *Bél* tudományos munkás-
ságát a maga teljességében méltassuk, vagy akárcsak fel is soroljuk vala-
mennyi nyomtatásban megjelent művét, folyóiratokban megjelent cikkeit,
vagy kéziratok műveit, hiszen csak saját kezűleg írt kéziratok néhány ezer
ívet tesznek ki, mihez hozzájön még rendkívül kiterjedt külföldi és hazai
levelezése. Pedagógiai jellegű műveken, tehát tankönyveken kívül írt nyelv-
vészeti, természetrajzi-mezőgazdasági, orvosi vonatkozású és teológiai mun-
kákat, tudományos hírnevét azonban elsősorban földrajzi és történelmi
művei alapozták meg.⁵²

És bár a tudományos érdeklődés középpontjában kétségkívül ma is
a „Notitia” és az „Adparatus” állnak, e tanulmány jellegénél és vállalt cél-
kitűzésénél fogva nem vállalkozhatik e művek ismertetésére, még kevésbé
értékelésére. Annyit azonban mindenesetre megállapíthatunk, hogy bár a
Bél Mátyás európai hírnevét megalapozó tudományos művek nem pedagógiai
jellegűek, az indítás e művek megírására kétségkívül összefüggésben van *Bél
Mátyás* iskolai tevékenységével.

Mint ezt már korábban láttuk, *Bél* nagy hibának tartotta, hogy az
eddig követett tanrendszer a történelem és földrajz tanítását teljesen mel-
lőzte, sőt, hogy tanítványainak előrehaladását elősegítse és biztosítsa, maga
készített számukra földrajzi kompendiumot. Ezzel azonban maga sem volt
megelégedve, és hogy művét tökéletesítse, a következő igen érdekes mód-
szerhez folyamodott: tanítványait azzal bírta meg, írjanak haza hozzá-
tartozóiknak és kérjék, írják meg lakóhelyüknek és megyéjüknek földrajzi
körülményeit és nevezetesebb történelmi eseményeit. Amikor pedig a tanít-
ványok az őszi szünet alkalmával hazautaztak, egy ívet adott kezükbe,
amely különböző kérdőpontokat tartalmazott: ezek a szülőhely természet-

⁵² Prodrömus Hungariae antiquae et novae. Norimbergae. 1723. Notitia novae
Hungariae historico — geographica divisa in partes quatuor. Viennae. 1735—42. —
A műből *Bél Mátyás* tanítványa, a pozsonyi iskola későbbi rectora, *Tomka-Szászky*
kivonatot készített: Compendium Hungariae geographicum. Posonii 1748. címen. A mű-
höz *Bél Mátyás* írt bevezetést; a mű több kiadást nem ért meg.

Adparatus ad historiam Hungariae sive Collectio miscellanea monumentorum
ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Posonii 1735—46.

rajzi, földrajzi, néprajzi és történelmi viszonyaira vonatkoztak. Ezekre a kérdésekre a tanítványok terjedelmes feleletet tartoztak írni, ha ezt maguk nem tudták teljesíteni, úgy a papot vagy a tanítót kellett megkérdezniök, és a feleleteket a tanulási idő újból való megkezdésekor be kellett szolgáltatniok. (A kérdések közül néhányat *Oberuc* ismertet:⁵³ 1. a négy égtáj szerint meg kell határozni a vármegye határait; 2. a vármegye nevének, címerének és jelvényeinek eredete; 3. a lakosság leírása; honnan jöttek, milyen nyelven beszélnek; 4. kerületek-járások száma, az adott területen található városok és falvak felsorolása; 5. a főbb városok; mikor keletkeztek, milyen privilégiumaik vannak, a lakosok szokásai, életmódjuk, kereskedelmük, törvényük, éghajlatuk stb.; 6. hegyek, bányakincsek, ásványok, madarak; 7. folyók, halak, gyógyfürdők; 8. főúri és nemesi családok genealógiája; 9. a vármegye ispánja, székhelye, püspöke stb., stb. . .) Így az iskolai szünidőre elszéledő növendékeiből *Bél* valóságos kis kutatógárdát képezett ki, melynek élén *Tomka-Szászky*, saját fiai: *Károly András*, *Mátyás Gottfried*, valamint *Radvánszky László* álltak. A tanítványok a megbízatásnak eleget is tettek és így rövid idő alatt terjedelmes anyag állott *Bél* rendelkezésére. Természetesen *Bél* maga is széleskörű kutatásokat végez. Forrásmunkák hiányában ismeretséget kellett kötnie különféle vidékeken élő tudósokkal, lelkészekkel, orvosokkal, mérnökökkel, hivatalnokokkal, sőt be kellett magának is utaznia különböző vidékeket, topográfiai felvételek, helyszíni tapasztalatok és forrásadatok szerzése végett. Már rektor korában, de még inkább lelkészsége idején bejárja Magyarország nagy részét. 1716-ban bejárta az országot Pozsonytól Erdélyig, 1723-ban, 1727-ben szintén nagy utazásokat tesz. Végül búvárkodnia kellett az országos köz- és családi levéltárakban. Ugyanakkor munkáját nehezítette a közlekedési eszközök igen kezdetleges állapota és nem utolsósorban a rosszindulat, a tudományos törekvésekkel szembeni bizalmatlanság. 1718. november 25-én írja *Ráday Pálnak*: „Interim, ut opus meum accuratius prodeat applausumque mereatur maiorem, totus elaboro, modo Optimi Viri, Quos per litteras infinitis rogito alacriores et accuratiores essent in symbolis suis conferendis. Plurimi enim, nescio quid non suspicantur, ignari, totum institutum ad illustrandem patriam comparatum esse . . .” „In partibus Trans-Tibiscanis plurima possent Debreczinen-ses praestare, sed ii nimium; quantum duri sunt et inexorabiles.” (Közben teljes erőmből azon dolgozom, hogy munkám szorgalmasan haladjon előre és teljes elismerést érdemeljen ki, csak azok a jó hazafiak, akiket levélben oly számtalanszor kértem, lennének adataik nyújtásában serényebbek és pontosabbak. A legtöbbben közülük nem is tudom mire nem gyanakszanak, nem tudják, hogy az egész vállalkozás a haza dicsőségére és díszére történik...” „... A tiszántúli részeken legtöbbet nyújthatnának a debreceniek, de hihetetlen, hogy azok mily makacsak és megkérdelhetetlenek.”⁵⁴ Közben azt is híresztelik róla, hogy idegen hatalom zsoldjában kémkedik és ezért utazik annyit. Ez a rágalom egyébként javára válik *Bél*nek, mert a nádor, *Pálffy Miklós* ebből az alkalomból magához idézi, és így alkalma nyílik érdeklődést kelteni munkája iránt, sőt a nádor segítségével kihallgatást nyer a királytól,

⁵³ *Oberuc* : id. m. IV. fejezetében. Hivatkozik a pozsonyi evangélikus egyház archívumának 515. fasciculus-ára, ebben *Matthias Markovits* relatio de pietistis in Hungaria c. töredékre.

⁵⁴ *Bél* *Mátyás* levele *Ráday Pál*hoz 1718. november 25. (latin nyelvű) *Ráday* Könyvtár kéziratára. A fordítás *dr. Oswald Ferenc* nyug. igazgató munkája.

III. Károlytól, aki fogadja és megengedi, hogy kiadandó munkáját neki ajánlja. Ilyen előzmények és körülmények között kezd hozzá európai hírnévét megalapozó és egyben életművét betetőző óriási jelentőségű tudományos művének megírásához.

És bár — mint erre már utaltunk — e művek ismertetése és méltatása kívül esik e tanulmány keretein, annyit mégis el kell mondanunk, hogy *Bél* tudományos művei betetőzését jelentik egyszersmind annak a fejlődési folyamatnak is, melynek során *Bél* mindinkább eltávolodva a pietizmus sajátos vallásos személtélmódjától, egyre inkább az ember földi élete felé fordul. A *Notitia Novae Hungaricae historico geographica*-ban (Az új Magyarország történet-földrajzi ismertetése . . .) pl. azontúl, hogy minden egyes város, megye földrajzánál reflektál annak régészeti és művelődéstörténeti viszonyaira, egyben — megfigyelései alapján — képet ad a különböző társadalmi osztályok jellegzetes életmódjáról is, meghonosítva és egyben tovább fejlesztve a német államismereti iskolának tapasztalati tényekre támaszkodó kutatást hangsúlyozó módszerét. Ugyanakkor nemcsak egyszerűen regisztrálja tapasztalatait, hanem állandóan azt kutatja, hol élnek jobban és boldogabban az emberek? Sőt mivel legtöbbszörre azt tapasztalja, hogy az emberek ésszerűtlenül élnek, állandóan tanácsokat is ad arra vonatkozólag, hogyan kellene életmódjukat megváltoztatni.

Tapasztalati tényeken alapuló társadalomrajz, racionális kritika és ésszerű változtatni akarás annak érdekében, hogy az emberek boldogabban éljenek: olyan törekvések, amelyek *Bél Mátyást* mint a felvilágosodás előfutárját állítják elének.

Kétségtől kívül a felvilágosodás kezdeti törekvéseivel magyarázhatók *Bél* kezdeményezései az újságolvasás terén is. Valamennyi életírója neki tulajdonítja az első rendszeres hazai hírlap, a *Nova Posoniensia* megjelenését, melynek első száma 1721. március 15-ről datálódik.⁵⁵ E folyóirat hetenként jelent meg két kis negyedréti ív alakú papíron, és minden hó végén félív mellékletet csatoltak hozzá *Syllabus rerum memorabilium, quae, mense — A. Ch. nuntiatae sunt, cum clave historico-genealogico-geographica* (a nevezetes dolgok jegyzéke, amelyek abban a naptári hónapban hírül adtak, történeti, genealogiai és földrajzi mutatóval) címen. Latin nyelven rövid tudósításokban hirt adott egy-egy lefolyt hét nevezetesebb külföldi és hazai eseményeiről. Hogy a hírlapnak szerkesztői és megindítói valószínűleg a pozsonyi iskola tanárai voltak, és hogy ebben *Bél* is érdekelt volt, arra vall néhány levele; ezekben barátainak és ismerőseinek a lap támogatását és pártfogását a legmelegebben ajánlja. Így pl. 1712 június 23-án Pozsonyból kelt levele utóiratában, amely *Ráday Pál*hoz szól, a következő utalást találjuk: „Nunc et Posonii imprimuntur novellae, quorum speciem proxime sum missurus.” (Most Pozsonyban is adatik ki újság, ezekből valamely példányt a legközelebb szándékom elküldeni.) Ide vonatkoznak azok az értékes adatok is, amelyeket *Markusovszky* közöl a Nyugatmagyarországi Híradó 1902. 4. számában: Érdekes adatok a *Bél Mátyás*-féle hírlaphoz címen. Eszerint a liceumi kéziratár birtokában levő *Nova Posoniensia* előlapján a következő,

⁵⁵ A *II. Rákóczi Ferenctől* kiadott *Mercurius Hungaricus Veridicus* még nem rendszeres időközökben jelent meg és főleg haditudósításokat tartalmazott. — Vö. *Thaly Kálmán*: Az első hazai hírlap. 1705—1710. Értekezések a történeti tudományok köréből. M. Tud. Akadémia. 8. k. VIII. sz. 1879. — *Esze T.*: A *Mercurius* kérdés revíziója. Irod. tört. Közli. 1953.

ifj. Institoris *Mossóczy Mihály*tól származó, latin nyelven írott Nota olvasható — amelynek hiteles fordítását *Markusovszky* a következőkben adja: „Ez az első hirlap Magyarországon. Ezen derék és hasznos vállalat szerkesztői valának a pozsonyi ág. hitv. evang. iskola oktatói. De a jezsuiták áskálódásai miatt kénytelenek voltak az alig megkezdett munkát abbahagyni, és ezen antagonistáiknak átengedni folytatás végett, mindemellett ezt a munkát ők is nemsokkal azután abbahagyták, mivel kétségtelenül az eredmény törekvéseiknek és óhajaiknak nem felelt meg. Ezeket én *Tomka-Szászky János*nak, ezen iskola híres rektorának szájából hallottam.”⁵⁶

Maga a folyóirat csak igen rövid életű volt és példányai ma már a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak.⁵⁷

Bél Mátyás szerkesztőségének kérdésében a vélemények eltérőek, magában a Nova Posoniensianában egyetlen adatot találunk, amely *Bél* szerkesztőségét, vagy legalábbis közreműködését valószínűvé teszi. A Nova Posoniensia havonta egyszer megjelenő mellékletében a Syllabus 1721. októberi számában Ex Gallia cím alatt olvassuk, hogy a francia királyi akadémiához megkeresés érkezett Pétervárról. Egy ismeretlen nyelven írt könyv megfjtésére kéri a francia „halhatatlanokat”, amelyet a Káspi tenger mellett talált a cáár által kiküldött földrajzi expedíció. A könyv származási helyéről a Nova Posoniensia arra következtet, hogy ez talán szkita betűkkel van írva, olyanokkal, amilyenekről nem sokkal régebben egy itteni szerző a hun-szkita irodalomról írt munkájában szólt. Ez világos utalás *Bél*: De vetere litteratura Hunno-Scythica című, valóban csak három évvel előbb megjelent művére.⁵⁸ Magának a hirlapnak tartalma a korszak és a nemzetközi fejlődés akkori stádiumának megfelelően személytelen. Rövid híreket közöl, mégpedig úgy csoportosítva, hogy előbb a legtávolabbi országok kerülnek sorra, és az utolsó helyen hozza a pozsonyi vagy esetleg Magyarország más helyéről származó híreket. Mindenesetre feltűnő a szerkesztő tudományos érdeklődése: akadémiák ügyei, tudományos expedíciók, ritka tünemények természet-tudományilag pontos leírása nagy helyet foglal el a lapban. Érdekes egy Holsteinből származó hír 1722. április 3-ról, amelyben a sorok közt a jobbágyok sanyargatásának kemény elítélése csendül ki.⁵⁹ *Dezsényi* idézett tanulmánya azt fejtegeti, hogy a Nova Posoniensia olvasóközönségét lényegében az iskolában kell keresnünk. Hivatkozik *Bél* egyik levelére, ahol maga ajánlja a Nova Posoniensiat iskolai olvasmányának *Bohus György* késmárki tanárnak: „Nova Posoniensia apud nos inprimi coepta, eo Tibi commendo confidentius quo sunt latinius scripta, dabis ergo operam ut ea publice in udo vestro queant legi”. (A Nova Posoniensiat, amelyet nálunk kezdtek el

⁵⁶ *Markusovszky*: Érdekes adatok a *Bél Mátyás*-féle hirlaphoz. Nyugatmagyarországi Híradó, Pozsony, 1902. XV. évfolyam. 4. szám.

⁵⁷ Két példánya ma Budapesten van a M. Tud. Akadémiai, Illetve a Nemzeti Múzeum hirlaptárának birtokában. A harmadik példányt megbízható leírásból ismerjük. — A Nemzeti Múzeum példányát és hét számból álló másodpéldányát leírta *Thaly Kálmán*: Nova Posoniensia. Századok 1872. 427—428. o.; az akadémiai példányt: *Hellebrant Árpád*: Figyelmeztetés Valentinus Bujdosó úrnak. Magyar Könyvszemle, 1876. 206—207. o.; a harmadik pozsonyi példányt *Harmath Károly*: A pozsonyi evang. líceumi könyvtár régi nyomtatványainak és kéziratgyűjteményinek ismertetése. Klny. a pozsonyi ev. líceum 1877/8 és 1878/9 évi értesítőiből. 27—28. o.

⁵⁸ Vö. *Dezsényi Béla*: A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században. Magyar Századok. Bp. 1948. 142—162. o.

⁵⁹ Vö. *Dezsényi* id. tan.

nyomatni annál nagyobb bizalommal ajánlom, minél latinosabban van írva, tehát Te gondot fogsz rá fordítani, hogy a ti iskolátokban közösen legyenek képesek olvasni.)⁶⁰ Mindenesetre tény, hogy *Bél* láthatott példát az iskolai újságolvasásra *Francke* paedagogiumában, melynek tantervében háromhelyen is szerepel az újságolvasás. A primában hetenként két órát fordítanak rá a latin tanítás keretében; a lipcei latin-újságot azért olvassák, hogy megtanulják az újonnan feltalált dolgok neveit latinul, s emellett földrajzi, történelmi, genealógiai és heraldikai tanulmányaikat ismételjék (pontosan azokat a tárgyakat, amelyeket a Nova Posoniensia hónapról hónapra külön mellékletben összefoglalt). Egy másik tárgynak, a francia nyelvnek tanításához francia újságokat, végül hetenként egyszer a földrajz óra keretében pedig német újságokat olvastak.⁶¹ Még egy példát láthatott Halleban *Bél*: *Francke* 1701-ben alapított nyomdáját, amely 1708-tól kezdve *Hallische Zeitungen* címen újságot is adott ki.⁶²

Mindenesetre a Nova Posoniensiat is *Bél* racionális jellegű kezdeményezései közé kell sorolnunk. Ez a racionális beállítottság ad sajátos szint *Bél* pietizmusának, sőt emeli ki *Bélt* bizonyos mértékben a pietista tudósok köréből. A pietizmus legjobb hagyományaihoz kapcsolódik, ahhoz az aktív, társadalmi életet befolyásoló szakaszhoz, amely *Francke* működését jellemzi. A közvetlen példakép *Francke*, és kétségkívül az ő széleskörű pedagógiai tapasztalatai és szervező tevékenysége adják az indítást *Bél Mátyás* iskolaszervezői munkásságához. A latin humanista iskolának a kor követelményei szerint való átalakítása, a korszerű tanterv kidolgozására való törekvés, a pedagógiai realizmus szellemének érvényesítése a fővonalak *Bél* pedagógiai tevékenységében, és ezek kétségkívül *Francke* nagystílusú pedagógiai reformjainak hatására vezethetők vissza. De jelentkezik *Francke* hatása a részletterületeken is. Az iskolai élet aprólékos megszervezése, anyakönyv, tanulmányi napló, iskolai törvények, tanári értekezletek bevezetése, reális ismeretek bevonása az oktatásba, a földrajz és történelem iránti érdeklődés és kezdeményezés e tudományoknak az iskolába való bevezetésére; az anyanyelv oktatása terén történő lépések, sőt a francia nyelv tanítására irányuló törekvés, a tanítás módszereivel való törődés — általában az egységes módszerre való törekvés az oktatásban — a *francke*i példa hatására utalnak. *Bél* azonban nemcsak tanítványa volt *Franck*nek, hanem *Francke* paedagogiumában tanított is, és nyilván a maga gyakorlatából kristályosodott elveket is hozzáépíti a kapott hatásokhoz. Feltételezhetően nem volt rá hatás nélkül a pietista pedagógiának a növendékek jellege, erkölcsi fejlődése iránt tanúsított érdeklődése sem. A művelődés lehetőségének kibővítése, a szegénysorsú növendékek tanulásának biztosítása és általában a szociális problémák iránti érdeklődés és érzék — amely par excellence jellemző a

⁶⁰ Idézi *Haan Lajos*: *Bél Mátyás*. Székfoglaló értekezés. Bp. 1879. (M. Tud. Akad. 1878. nov. 12-én tartott osztályülésén.) (Értekezések a tört. tud. köréből. 1879-8.. k VIII. sz.)

⁶¹ Vö. *Richter*: *Franckes Schriften* ... Paed. Bibliothek ... Leipzig. S. 514, 519; Einl. S. 278, 283, 287.

⁶² Minden bizonnyal ide nyúlik vissza a Ratio Educationis-nak az a kezdeményezése is, amely a középiskola tantárgyai közé felveszi az újságolvasást (collegium novorum publicorum), a hivatalos állami tantervek közül egyetlenként. Ez annál is valószínűbbnek látszik, mert a Ratio egyik szerzője *Tersztyánszky Dániel* 1748-ban kerülve a pozsonyi iskolába hét évet tölt itt *Tomka-Szászky* rectorátusa idején. — Az iskolai újságolvasásra nézve lásd: *Máté Károly*: *Sajtó és nevelés*, Bp. 1947.

frankei intézményre — nyilván nagyon elevenen ható példa *Bél Mátyás* számára. *Bél* helyzetét azonban aligha lehet összehasonlítani *Francke* helyzetével, és ha mégis megtesszük ezt az összehasonlítást, ezzel *Bél* helyzetének és lehetőségeinek korlátozott voltára szeretnénk fényt vetni. Az iparosodó, nagyhatalommá fejlődő Poroszország minden támogatást megad *Francke* és a pietisták munkájához. *Francke* persona grata, a fejedelmi támogatás teljes biztonságot és nagyszabású tervei megvalósításának lehetőségét jelenti. Az anyagi támogatás sem marad el, az alapítványok pedig a különböző intézmények széleskörű hálózatának megteremtését, szerteágazó kapcsolatok kiépülését teszik lehetővé.

Bél Mátyás a *Habsburg*-elnyomás alatt levő Magyarországon működik, az államvallásnak tekintett katolicizmustól korlátozott protestáns egyház tanítója és lelkésze, sőt a protestáns egyházon belül is az ortodoksziával szemben kisebbségben levő pietista irányzat, illetve a felvilágosodás híve. Anyagi lehetőségei korlátozottak, pedagógiai lehetőségei pedig a pozsonyi, illetve korábban a besztercebányai egyházközség jóindulatától és megértő szellemétől függőek. *Bél Mátyás* pedagógiai szervező jelentőségét bizonyítja az a tény, hogy ilyen korlátozott körülmények között is mind a besztercebányai, mind pedig a pozsonyi iskolát viszonylag rövid idő alatt országos hírnévre emelte. A szűkös feltételek természetesen nem tették lehetővé, hogy pedagógiai munkásságát olyan széles körre terjessze ki, mint *Francke*, munkássága egy iskolára korlátozódott. A természettudományos oktatást sem vezethette be olyan széles síkon, mint mestere, hiszen a szükséges felszerelések, szemléltető eszközök, laboratóriumok teljesen hiányoztak, de *Bél* nagy érdeme éppen abban van, hogy képes a frankei pedagógia legjobb, leghaladóbb, legkorszerűbb, a társadalmi fejlődést legpozitívabban befolyásoló elemeit általánosítani, és ezeket a sajátos hazai viszonyoknak és lehetőségeknek megfelelően konkretizálni. A jól szervezett iskolai élet, a tanítók állandó irányítása, természettudományok, földrajz, történelem oktatásának bevezetése, az anyanyelvi oktatás, a szegénysorsú tanulók és az árvák sorsával való törődés terén az úttörő szerep *Bél Mátyásé*, s utódai a pozsonyi iskola rektori székében az ő útján haladnak tovább. Bár Pozsonyban csak 1779-ben létesült árvaház, az árvák javát szolgáló alapítványok megszaporodása szintén *Bél* és utóda *Beer* kezdeményezésére nyúlik vissza.

A pietizmusban azonban, mint láttuk, lassan mindinkább előtérbe kerülnek a benne kezdettől fogva meglévő misztikus elemek, a mély és őszinte, gyakorlati vallásosság helyébe az álszenteskedés és vallási fanatizmus lép. A szigorú erkölcsi nevelés erkölcsi rigorizmussá merevedik, társadalmi életet befolyásoló szerepe a meglévő konzerválására korlátozódik, és ezzel a racionalizmus terjedését és a felvilágosodás kibontakozását gátolja. *Bél Mátyás* és köre a pietizmusnak ezzel a hanyatló szakaszával már nincs kapcsolatban. A *Habsburg*-abszolutizmusnak a protestáns ifjak külföldre való utazását és külföldi egyetemek látogatását korlátozó intézkedései megakadályozzák a külföldi hatások beáramlását, és ebben az esetben egyben megóvják a hazai pietizmust a hallei irányzat káros kinövésaitől. *Bélnél* azonban nemcsak arról van szó, hogy éppen megőrizte a pietizmus legegészségesebb frankei hagyományait, hanem arról is, hogy életművének indítása arra az időre esik, amikor a pietizmus együtt halad a feltörekvő felvilágosodással és amikor a nép sorsán való segíteni akarás, a társadalmi bajok kiküszöbölésére való törekvés, a népek boldogításának és egymáshoz való közelebb-

hozásának vágya kapcsolja egybe a két mozgalmat. Arra az időszakra, amikor egy *Thomasius* hirdeteli a vallási tolerancia, a babonáktól, vallási elfogultságtól mentes világszemlélet dicsőségét, az ész és a tudomány világi hasznát, amikor *Ludewig* az államismereti irányzatnak az állam életében megnyilvánuló minden jelenségre kiterjedő érdeklődését képviseli. Amikor a pietizmus még nem fordul szembe a vallás védelmében a rációval, nem helyettesíti a tudományt moralizálással, a tudományos oktatást áhítatórákkal. Ugyanakkor *Bél Thomasius* és *Ludewig*, sőt *Cellarius* tanítványa is, és bár pedagógiai vonatkozásban kétségkívül *Francke* hatása a legerősebb, *Bél* racionális beállítottsága, tudomány iránti szeretete — túl személyes adottságain és képességein — ezekhez a gyökerekhez nyúlik vissza. És ez a vonal, a tudomány művelésének vonala az, ahol *Bél* a pietizmusból kilábal, a hazai pietisták köréből kiemelkedik és lesz a XVIII. század első felében a felvilágosodás előfutára Magyarországon. Tudományos munkásságát precíz adatgyűjtés, tapasztalati tényeken épülő kutatás és a fennálló állapotokra irányuló racionális kritikai szellem jellemzi. Ez a kritikai szellem jellemzi tankönyvírói munkásságát és iskolaszervező tevékenységét is. És bár *Bél* távol van még a felvilágosodás egyházellenes vonalától — hú fia egyházának és iskolai szervező munkájában is előtérbe helyezi a tanulóifjúság vallásos nevelését —, a teológiai kérdések pietista társainál sokkal kevésbé érdeklik. Viszonylag kevés ilyen jellegű művet ír, és erőit fáradságot és nehézséget nem ismerve a világi tudományok művelésének szenteli. A tudomány művelésében nem ismer akadályt, bár mint láttuk, ezen a téren nem kevés nehézséggel kell megküzdenie. Racionalizmusából következik, hogy életművéből teljesen hiányzik a felekezeti célzatosság. A vallási türelem és ugyanakkor a nemzeteken felülemelkedő tudomány az igazi világa. Négy nyelven írta műveit: a legtöbbet latinul (hiszen ez a XVIII. században még a tudomány hivatalos nyelve), de írt németül, csehül, szlovákul és magyarul is. Legfőbb törekvése a népek közötti közeledés és egyetértés megteremtése, ugyanakkor ezzel a törekvésével egyszersmind a magyar és szlovák nép nemzetévválásának útját segítette elő.

Bél tehát egész életművével a felvilágosodás előharcosaként jelenik meg előttünk, a racionális szellemben megreformált pozsonyi iskola pedig utódai és követői idején tovább őrizte és ápolta a *Bél Mátyástól* inspirált szellemet, leglábbis egy jó ideig. Tanítványai sorából olyan emberek kerültek ki, mint *Tomka-Szászky* és *Ráday Gedeon*; a pozsonyi iskola hagyományait és szellemét viszi magával *Tersztyánszky Dániel*, a Ratio Educationis egyik szerzője, és itt a pozsonyi iskolában „*Bél Mátyás lábanyomán*” végzi tanulmányait kora ifjúságában *Tessedik Sámuel* is. Erdemeit már életében elismerték. A londoni, berlini, olmtüzi tudóstársaságok, a jénai latin társaság (sőt *Rösel*⁶³ szerint a pétervári tudományos akadémiá is) tagjai sorába választotta, a római pápa saját arcképével díszített arany emlékéremmel ajándékozta meg.

Hatalmas életművének feltárása azonban még mai napig sem történt meg a maga teljességében. Történeiszink, földrajz- és néprajztudósaink, valamint a baráti Szlovákia tudósai dolgoznak e megtisztelő feladaton, és

⁶³ Vö. H. Rösel : Der slöwake Matthias Bel — ein bedeutender Mitarbeiter an den tschechischen Halleschen Drucken. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, Ges. — Sprachwissenschaft, Jahrg. 4. Heft. 1. Halle (Saale) 28. Dezember 1954. S. 91—98.

munkájuk nyomán nyilván új vonásokkal, színekkel gazdagodik majd a kép, amelyet magunknak eddig *Bél Mátyásról* alkottunk.

E tanulmány keretében csak *Bél* hatalmas életművének egyik összetevőjét, pedagógiai tevékenységét kíséreltük meg ismertetni, mivel azonban nem minden forrás állt rendelkezésünkre, a munka természetesen még ebben a vonatkozásban sem tarthat teljességre igényt.

Иштваннэ Шипош:

РЕФОРМАТОРСКИЕ СТРЕМЛЕНИЯ МАТЬЯША БЕЛ В ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИИ ЧАСТЬ II.

Во второй части своей работы автор анализирует деятельность венгерского педагога первой половины XVIII столетия, Матьяша Бел, направленную на организацию школы и составление учебников. Автор представляет его пионером эпохи просвещения.

Mrs. István Sipos:

PEDAGOGIC REFORM ENDEAVOURS OF MÁTYÁS BÉL, PART II.

In this Part II of the study the school organizing activity and text-book writing work of Mátyás Bél, well-known Hungarian pedagogue of the first half of the eighteenth century are discussed. According to the discussion, Mátyás Bél appears as a pioneer of the enlightenment.